
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥ अथ वाग्भटालंकार ॥ श्री. वेसा. सं. धा...

॥श्रीवर्द्धमूर्तिर्जयता॥ नत्वा वागीश्वरीं देवीं कामितार्थप्रदायिनीं॥ वाग्भटालंकृतौ कुर्वे अवचूर्यात्पदमंजिकां॥१॥
श्रियमिति॥ स श्रीयुगादिदेवो वो युष्माकं श्रियं लक्ष्मीं बाह्यां केवलज्ञानरूपामांतरां च दिशतु ददातु॥ किंभू
तिसजनिस्थातु॥ यस्य भगवतः आगमपदावली सिद्धांतपदपरंपरासतां सत्पुरुषाणां सिद्धेः पंथानं ब्रूते
वदति॥ अत्र यस्यापि कस्यापि च सद्धर्माचरणप्रतिबिंबितानापत्तिर्दृष्टासतीमार्गप्रकाशयाति॥ इत्युक्तिलेशः॥१॥
ग्रंथकृद्ग्रंथस्याभिधेयप्रयोजनाद्यभिधातुकाम आह॥ साधुरिति॥ वक्ष्यमाणेनानर्थकत्वादिनास्त्र
विरुद्धत्वादिना च दोषेण रहितौ साधू यौ शब्दार्थौ॥ तत्र शब्दश्च अर्थश्च तयोः संदर्भो रचना यत्र॥ गुणा ओ
दार्यादयः॥ अलंकाराश्चित्रवक्रोक्त्यादयः॥ रीतयः पांचाल्यादयः॥ छत्रिपदापांचालीलाटीयापंच
मसमस्तावतः शब्दाः समासवंतो भवंति यथाप्तियोगे ज्ञेया॥ असमस्तपदा वैदर्भीरीतिः॥ रसाः शृं
गारादयः॥ इह एभिः परीतं विपरीतं फलमेव स्यादित्यर्थः॥ काव्यस्यानेकगुणत्वेऽपि कीर्तिरवयहणं मुख्यत्व
ख्यापनार्थं॥ यदुक्तं काव्यप्रकाशे॥ काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये॥ सद्यः परिनिर्वृतये कां
तासंमिततयोपदेशयुजे इति॥२॥ अथास्योत्कोऽसौ मयीमाह॥ प्रतिभेति॥ अयं वक्ष्यमाणः कवीनामुपदेशः॥३॥

यो॰

१

[illegible]

प्रतिभां लक्षयति। प्रसन्नेति॥ प्रसन्नान्यक्लिष्टानि यानि पदानि नव्यानि विनायासं युक्तिस्तयोः उद्बोधो
विकाशस्तं विदधातीत्येवंशीला सा तथा स्फुरन्ती सर्वतोमुखी सर्वव्यापप्रसरणशीला सर्वव्यापका सर्वपद्यप्रतिलंन
क्षमा ॥४॥ व्युत्पत्तिं व्युत्पादयति। शब्देति॥ शब्दो व्याकरणं। धर्म आगमः। अर्थः कौटिल्यप्रणीतमर्थशास्त्र रा
जनीति। कामो वात्स्यायनादिग्रंथः॥ आदिशब्दाच्छंदोऽलंकाराभिधानकोशगजाश्वरत्नपरीक्षादयो गृह्यं
ते॥ शास्त्रेष्विति॥ अथवा भावादिशब्दार्थेषु प्रसक्तेषु संबध्यते। गुरूपारंपर्यमूलाम्नायपूर्विकाद्वि
भागाधिकारेणादिभिः स्पष्टार्थप्रतिपत्तिः प्रागल्भ्यं॥५॥ अभ्यासमाह॥ अनारतमिति॥ न खलु अभ्य
सनमभ्यासः किंतु गुरुसमीपे विशेषो यः काव्यरचनायां आदरः स एवाभ्यासः॥६॥ बिभृयादिति॥ बंध
चारुत्वं पदस्य पदेन एकार्थ पदैरन्यार्थयापि संचूर्णानि छंदांसि वशीकुर्वीत। सर्वच्छंदांसि ज्ञेयानि। व्याहृत्येऽ
भ्यासस्त्वादरेण काव्यरचनानिष्पत्तिरिति॥७॥ बंधरचनोपायमाह। पश्चादिति। संयोगादौ तोः पश्चा
त्पूर्ववर्णस्य यत्र गुरुत्वे॥ विसर्गाणां अलोपः पुनः स्थितिः। विसंधीति। विसंधिर्विरूपसंधिः अभावश्च॥ यथा
वस्त्वरोगायने। विमहो मुनिः॥ न नो विरूपत्वे सति संधेर्विसर्जनं कार्यं॥८॥ व्यत्ति के कोऽपि सहरणमाह॥

१

ये

त्रातेति। हे नरधीश हे नरपते क्षितिपाः राजानः भीसा भेनवनं एव गताः॥ क सति खुयपश्रीने तीक्ष्णे
रूपापो खड्गे ह स्तध्वते सति। पुनः कः संयमे रोइरूते सति। नरधीश इति संयोगः। इत्थं नक्रिते।
गताविसर्गस्य लोपनं भूतं। अत्र नाक्रियते। तेन वने एवेति विसंधिर्विसंधिः॥ ९॥ अनुल्लसत्सामि
स्वादि। संकृत्यासुवार्तास्वपि अपसिकलनात्। अपर्येस्वसंप्रयोजनास्वरूपं अभ्यस्यन्॥ कसत्सां
नव्यार्थयुक्तो अनुल्लसंसो॥ अनुपयमानायां सत्सां। नवीनत्वात्॥ १०॥ उदाहरणमाह॥ आगम्य
तामिति। हे सखे मित्र आगम्यतां। भो रामाश्लिष्य अत्रानिषीद च। उपाविश। यन्निजभ्रातृजायया
ममकलत्रेणासंदृष्टं तत्कथय॥ ११॥ नव्यार्थयुक्ते अनुल्लासे न तु परकाव्यार्थमादाय कृनाभ्यस्य
तदस्याह। पराधं बध्येति। वाच्यसंगतोपरार्थबाधा। अभ्यासस्यासंनत्रेयान्। यतो यस्मात्कारणात् अ
नेनाभ्यासेन कविस्तस्करो भवति। परस्य काव्यं स्वमिति ब्रुवाणो विज्ञायते सोऽरिह काव्यचोरः। विलो
ग्र० १ स्वमा। ऐ[illegible] मयोगपहस्तेष सति को नाम यदेतदस्येति॥ १२॥ ॥ कथं तर्हि समस्यायां परका

3

॥२॥ व्यं ग्रहइसाह। परकाव्येति। परकाव्यस्य ग्रहेऽपि समस्यायां कैर्वैगुण्यं स्यात्। हि यस्मात्कारण
त् असौ कविः स्वहृदयानुगतं तस्यार्थानुगतं सहृदयं नवीनं रचयति। यथा विक्रमार्कराज्ञा समस्याः कवेः ६२
समस्यापदं माघस्य ति कालीकपालीदृष्वे इ तत्समस्यायां नवीनेनार्थेन पूरयामास। प्राणत्राणकृते हि जेषु
निहितं स्वापायनल्पीकृतं विक्रेयं स्वकुटुंबमूर्धसु धृतं त्वद्दुःखानाम्स्व इ सर्वं व्ययितं तत्क्षणं खरं रिभिः म
सर्वं तद् प्राप्य भूभृत्क्षामो गोवह्निनाक्षमः समेष्य व कालीकपालीदृष्वे ॥१२॥ मन इति। इसे ते अभी
लोकहितवः स्युः। मनः प्रसन्नता। प्रातिका बुद्धिः॥ प्रातःकालो ब्राह्ममुहूर्तः॥ अभियोगिता उद्य
७ मत्त्वं॥ बहुश्रुतस्य व लोकित्वं॥१४॥ ॥समासमिति। काव्यं पूर्वार्द्धे अपरप्रकारान् समासमि
व कुर्यात्। अतो द्वितीयपादे तृतीयपादयोः समासश्च संधिश्च न भवति। तत्पुरुषबहुव्रीही
समासौ मिथः परस्परं प्रसस्यावहौ न कार्यौ। अत्र तत्पुरुषबहुव्रीही वा समासः कार्य इति संद ॥५॥
हास्पदं न प्रयोक्तव्यं। यथा। वत्र शत्रुर्यास्यति॥ बहुव्रीहौ सत्यपि तत्पुरुषप्रसंगः॥ वत्र

वक्त्राब्जासौम्रगुञ्जेति तथाधिमलगुणरातिविमलब्जासौगुणब्जेति सस्पिनसुरुषे विमलगुण
अस्यातिव कुब्जीहिमस्य ... यथा वीरपुरुषः वीरस्य पुरुषो वीरः पुरुषोयस्यातिवान सुरुषब कुब्जी
त्यानेनिश्चयः॥ अतोनेसमेतो वितोपतीतिजनके॥ ५॥ एकदेशेति॥ एकस्यैवाभिधेयस्य वाच्यस्य अर्थ
स्यसमस्तस्य संक्षेपेण व्यासेन विस्तरेण च कृतमभ्यस्य सर्वत्रैकदेशेषु आधाने आरोपणं कृतं समासोय
था॥ ढक्कध्वनिप्रतिध्वानमुखरास्तस्य रान्हस्य यात्रा। लीयमानानि कुंजेषु वारयंतीव पर्वताः॥ अथ खे
स्वरैः॥ यात्रारंभभयानकानकरवानस्वानप्रतिध्वानतः स्वस्योच्छ्रयणार्थमभ्यागममनीशं भाव्यसं कारकुलाः॥
श्रीसावेत्रीबवरणाद्विषषम पुनास्तेद्विराजवत्तंद्रु देवानिराकारिष्णुवृद्वस्वामिन्विभाससेड्यः॥ तथा
समस्तिकारेषु च॥ यथा मुखकमलमस्याः सुस्त्राङ्गोरूपके॥ अस्याः मुखपद्म दावलीकमलभ्रांत्या सा
नोपतनोतिभ्रांतिमान्॥ ५८ स्यस्य मुखचंद्रः किंतु साहितो धात्रेस्याक्षेपो॥ अस्यां मुखकमलं वर्ति
संशये॥ न तन्मुखं किंतु कमलमिति संपद्भुतो॥ मुखचंद्र श्वानमाद्गजनैर्वृतिलहातनु स्यायोगिलायां अ
स्याम्मुखकांतिभिरलुप्ता तेभवनतमसि निरुपानस्मरतिप्रातिदिनेप्रपरिजन इति अतिरामे॥

प

5

चतुर्थं

एवमन्येष्वपि ज्ञेयं ॥ १६ ॥ विशेषमाह ॥ स्यादिति पादांत इति । प्रथमतृतीयपादांते गुरुरपि लघुर्ज्ञेयः
निबिडबंधे सति लघोर्गुरुता भवति इंद्रवज्रादिषु ॥ न पुनर्मालिनीप्रायेषु । तथा सति शैथिल्य
संभवात् ॥ अपीशब्दाद् द्वितीयपादांतेपि सर्वछंदःसु लघुर्गुरुर्भवति एवा बुधैर्वि-द्वद्भिः पाद स्या
दौ भाय शैवाङ्कल्पेन चाद्यः ४ प्रयत्नपानप्रयोक्तव्याः ॥ आदि शब्दात् तेनो अभिप्रनन्तीना
मपि दोषः ॥ १७ ॥ भुवनानीति ॥ भुवनानि भूर्लोकः १ भुवर्लोकः २ स्वर्लोकः ३ जनलोकः ४
तपोलोकः ५ सत्यलोकः ६ स्वर्लोकः ७ ऊर्ध्वं भुवनानि । तल १ वितल २ सुतल ३ रसा
तल ४ तलातल ५ महातल ६ पाताल ७ इति चतुर्दश भुवनानि । जगतीति त्रीणि निबध्नीयात्
जगत्त्रयानि अथवा सप्त चतुर्दशवा भुवनानि काव्यादिषु वर्णयितव्यानि ॥ अहस्सीमध्याप्रविष्टानि
मितां धनलां काव्येषु निबध्नीयात् ॥ १८ ॥ वारणामिति ॥ कुंभस्य वारणं ह संतीक्ष्णशृंगैः कीर्तयेत्
कुंभोदित्याश्वत स्त्रो च्छे वाद्य यावा कीर्त्तयेत् ॥ १९ ॥ यमकेति ॥ यमकं आदिमध्यांतसंद
पद्यापि हस्तिनां गणः । कच्छ स्त्र रावतं शुक्लं कीर्तयेत् ॥ अंबुधानसमुद्रान् चतुरः सप्तवा कीर्तयेत् ॥

शाब्दरूपं। अनेकार्थप्रतिपादकश्लेषः॥ निरंगो मूर्त्तिकादि। प नेषु बवयोर्डलयोश्चनाभिदः। अभेदः। अ
नुस्वारश्च विसर्गौ च चित्रप्रबंधे च नस्य भंगं न जनेयुतः॥ ७०॥ शोकमाने इति। हे महीपाल त्वदीयरिपु
वनश्रितैः। किंभूतैस्तैः द्विरदैः॥ कारागारे गुप्तिगृहे कदर्पने शोकमाने॥ गुप्तिगृहीतैः क्षेपणैर्विभि
न्नयष्टिः। पुनः किंभूतैः सपत्नीकैः॥ सकलत्रैः॥ कीं विनिर्गतैः वनं। वेष्टितं बिलानि सर्पकोटरा
दिवृतानि यत्र तत्तथा॥ अत्र यमक्षि बोधनार्थं विशेषणानि। हे प्रचंड बल। हे भाम रहित। हे संगरावृत।
सदागम। हे अंतरंग तत्वनिधान। केवबवयोर्डलयोश्चैक्यं। २१। त्वयेति। हे विभो राजेंद्र त्वया के वे
लं रिपूणां बालाः न संयमिताः न बंदीकृताः। किं तेषां रिपूणां का भिन्नाः स्त्रियस्ताभि
वैरिस्त्रीभिरपि वियोगात्ताभिर्बालाः केशाः न संयमिताः न बद्धाः। मुक्तकेशाः गारो स्वं कुर्वंति। तस्मा
वः। उभयोरपि किं विशिष्टाः। मुकुरवारिरागा हेम हेपा तनयः पृथिव्यां पतेन नावि सरं स्मरः स्वरं हितं अंग
येषां ते। अत्र श्लेषबवयोरैक्यं। २२। देवेति। अथ पुनः श्लेषडलयोरैक्यं दर्शयति। हे देवए
वं भाति तालं ठया तत्क तापुरं करोति। युष्मादीयकीर्त्तिसमुद्रं वर्णयितुं। काकाभिवा।

८

यं कुलेखाचं डुले खासागरं समुद्रमिव उत्कल्लोलं करोति । मां पृष्ठे जड स्वरूपं अनत्र जलमयं ॥२३॥
चित्राहा हरणमा ॥ चंडे डिन्निमि ॥ अहं वीरं पश्यामीति संबंधः । किं भूतं । चंडे डितं चंद्र स्तुतं ॥ पु
नः किं भूतं ॥ स्वः स्वर्गे अधीतः सारो बलं यस्य सः स्वर्धीतसारः इंद्रः । रत्नेन रचिते आसने रत्नासने चर
लितं कंपितं स्वर्धीतसारस्य इंद्रस्य रत्नासनं येन स तथा ॥ अल्पाः स्फुतराणि बहूनि अमलानि नोनि म
लानि तपांसि यस्य स तथा ॥ कचान् केशान् नालोपाय स्मन्नसः कचलोपः एवं विधो लोचो लुंचनं यस्य
स तथा । अल्पेतरामलतपाः सोकचलोपलोचस्य अल्पेतरामलतपः कचलोपलोचस्तं । पुनः पि कि
नं । विशिष्टं । रभसेन वेगेन कल्पोद्धिन्नं स्नोक जातं रोक स्नमर्हेयेन तं । पुनः रिपकंपं महतं पापमेव तीमि
रं अंधकारं तस्य क्षय कारीकायोदत्तं यस्य सैतं । अत्र डुलयोरभेदानुस्वाराभावश्च ॥२४॥
प्रबुद्धेति । अत्रा चित्रे गवलं पोरलः ॥ हे देव अत्र संसारे अलमस पंनादीमिवर्तते ॥ अन्यानि
संबोधनविशेषणानि ॥ हे सर्वज्ञ ॥ हे कामप्रदतल ॥ हे प्रकटीभूत महागम ॥ हे अनेकं गतचान
पान ॥ संग ॥ भवेति ॥ हे वीर त्वां विनयतः स्तामी ॥ रमे ॥ अपराणि संबोधनानि विशेषणानि ॥२६॥

८

अथ पूर्वोक्तमेवोपसंहरन्नाह । अधीत्येति । कवितां कविकर्म कुर्यात् । कामं स्वतगम्यते । किं कृत्वा । अभियो
ग योगात् । उद्यमात् शास्त्राणि अधीत्य पठित्वा । न हि शास्त्रज्ञानं विना कवित्वमुपपद्यते । ततो ऽभ्यासेन
वश्यभूतः स्वायत्तीभूतः अर्थविस्तारो यस्य स तथा । किं कृत्वा । तं तं प्रसिद्धं कवीनां समयं शास्त्रं संकु
तं विदित्वा । कस्मिन् सति । मनः । से प्रेतो विज्ञाननिर्मलितायां सत्यां । असतो ऽपि बिंबितो ऽसतो ऽपि च । नियमेन
च जोसादे । कवीनां समयस्तत्र धा । दुस्तरं भवति । यस्यां तोये वस्त्राः पश्चिमो वा महाकविभिर
लंकृतस्तदेव वर्णितास्ते तदनादिनमणवर्ण्या इति तात्पर्यार्थः ॥२७॥ इति वाग्भटालंकारे प्रथमः परि
च्छेदः समाप्तः ॥१॥ ॥ संस्कृतमिति । तस्य भाव्यस्य प्रत्यन्तरस्य भाषाः कायन्ते शरीरतां यान्ति ।
प भाषाः प्रत्यक्षधातुभिर्बध्यते । तथा भाषाभिः काव्यमापबध्यते । लक्षणरूपत्वापपत्वे भूतभाषि
तं पैशाचं च । मागधी सूरसेनी सादिप्राकृतभाषा बहुस्युः ॥१॥ संस्कृतेति । इतीतरे । संस्कृतं स्व
र्गिणां भाषा । देवैः संस्कृतमेवोच्यते नशप्कृतं । प्राकृतं तत्र नेकधा भवति । एवं तज्जालं । तस्मात्संस्कृ

निबंधेन

१

ता ज्ञातं तल्लेखं शुभ्रप्राकृतमिस्रघं ॥ एणमिकुरगजेयावारं देसारि ॥ तत्तुल्यं समसंस्कृतं । संस्कारहवा
नलुप्तहमानमिसार्गदेशं यंदेशीशब्दं रूपमनेकधा ख्याति ॥ धूनितं संस्कृतरूपं प्राचिसोवृतरूपं कामि
त्वसमसंस्कृतरूपं स्यात् ॥ आदिशब्दात् षण्णसेनीमागध्योर्ग्रहणं ॥ देश्यं यथा । सत्ताविसंजोपणाकरप
सरोजावकज्ञानियहो ॥ षड्डह ध्यावबाग ह्वि वियालिता वहस्तं ठाणं ॥ अमसूनाविसंजोपणाहवरा
हस्य ५ दोच्चंप्रशधैर्यापृठिं शाब्दस्त्रपूर्णपिंदेश्यः ॥ २ ॥ [illegible] इति ॥ इत अमुनाप्रकारेण वाङ्मयं शास्त्र्यं द्विधा ५४
भवति ॥ एकं छंदोनिबद्धं द्वितीयमछंदः ॥ आद्यं छंदोनिबद्धं पद्यमुच्यते ॥ च पुनः तदन्यत् अछंदः [illegible]
गद्यमुच्यते । च पुनः तयोर्गद्यपद्ययोर्द्वयं गद्यपद्यमयं चंपूकाव्यादि । अथवातयोः संस्कृतप्राकृतयोर्द्व
यं नाटकादि मिश्रमुच्यते ॥ ७ ॥ ॥ अनुष्टुभमेवाति । तत्काव्यमनुष्टुभमेवानिर्दोषमेव कीर्तये भवति । किंवि
शिष्टायै कीर्तये ॥ स्वर्गस्य सोपानपङ्क्तिः इनयस्याः सा स्वर्गस्य सोपानपङ्क्तिस्तस्यै । अतः कारणात्ता
नेव दोषाना प्रवक्ष्महे । लपाम ॥ अनर्थकंमि ॥ यस्य दअनर्थकं अनायेतत्स ह्दं न प्रयुज्यते । एवं
दो ।

सर्वत्रयोज्यं ॥ कश्चिद्विद्विद्भिरेषां अनर्थकादीनामपि अदोषता दृष्टा ईक्षिता ॥ ६ ॥ अप्रस्तुतमिति

प्रस्तुतेनसाकं ॥ अथ इदनुपदेशसुकृतेनिःप्रयोजनं भवति तदनर्थकमुच्यते ॥ यथोदाहरणं पन्था

मे ॥ अहं विनायकं वंदे लंबोदरमिति नामांतरमनर्थकं ॥ यएव विनायकः सएव लंबोदरः ॥ किंतु इदं

त्वनर्थकान्येतानि श्लोकपूरणत्वात् ॥ ७ ॥ युग्मं ॥ निष्ठुराक्षरमिति ॥ यस्य इत्यस्य तु निष्ठुराक्षरं

भवति तत् बुधैर्विद्वद्भिः श्रुतिकैः ... सहं स्मृतं कथितं ॥ ८ ॥ यथा अहं मे वमन्ये द्वयं कांति

मनोहरा स्त्री सृष्टा विधात्रा एवं यमनसा सावधानचेतसा सतां न नु निश्चयेन निर्मिता ॥

यत्सावधानतया कार्यं भवतीति दृश्यं भवति ॥ अत्र सृष्टेत्यमीति निष्ठुराक्षरं ॥ ९ ॥ व्याहतार्थ

मिति ॥ इष्टार्थप्रतिपादयितुमिष्टं ... र्थतिस्य बाधकं यत् इष्टार्थं ... तदर्थप्रतिपादकं

व्याहतार्थमुच्यते ॥ न घ्नेहमिव ... इत्याद्यभिधेने ॥ तद्यथा ॥ हतार्थमिति तन्नावनं ॥

अथ च भूतानां प्राणिनां लोपो मारणं तस्य कृतौ करणे त्वमेव रतः इत्यनिष्टार्थः ॥ १० ॥

६२

शाब्दलक्षणस्येति ॥ यस्मिन् शब्दे शास्त्रं व्याकरणं तस्य विरुद्धं भवति तत्सद्भिर्लक्षणमुच्यते ॥ यथा असौ दु
दुःखं मा विजयति इति तान् दृष्ट्वा सोऽसगर्वस्त्रीणां महत्कारी विध्वंसकः ॥ अत्र स्वपराभ्यां जेतिः व्याकरणसू
त्रेण आत्मनेपदप्राप्ते विजयतीति परस्मैपदप्रधानं व्याकरणविरुद्धं ॥११॥ स्वसंकेतेति ॥ तत्र स्वसं
तप्रकृष्टार्थं दूषणं भवति ॥ यथा ॥ अयं शैलः पर्वतः पुष्यते वानरध्वजैरर्जुनवृक्षैर्भातितरां तस्मात् त्रैलोक्यमर्जुनवृक्षे ४
धंतिरपाण्डवोऽर्जुनस्तस्य वाचकं वानरध्वजेति पदं न पुनरर्जुनवृक्षस्य ॥ अतः स्वसंकेतप्रकृष्टार्थं भिद्यं ॥१२॥
यस्य नास्तीति ॥ यस्य शब्दस्य यस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिर्नास्ति तस्य प्रसिद्धं विद्वांसो विदुः कथयंति ॥
यथा ॥ हे राजेंद्र भवता यश्शत्रुगोपि समुद्धृतस्तं गच्छति ॥ अत्र हनोर्हिंसागत्यार्थस्य नेह नो
गमनार्थे अप्रसिद्धत्वात् गमनेन प्रयोगः ॥१३॥ शक्तमिति ॥ अर्थमाख्यातुं शक्तं समर्थमपि यत्सर्व
शास्त्रेषु संमतं न तत् संमतं ॥ यथेत्यध्याहारः ॥ रवेः सूर्यस्यांशवः किरणास्तमोऽभोजे क्षालयंति ॥
अत्र तमोऽभोजशब्दः कमले संमतो न पंके ॥१४॥ यदनौचित्यमिति ॥ यदत्र स्थाने अनुचितं अयोग्यं तदनुचितं
ग्राम्यं स्मृतं ॥ अत्र छायायत्वेस्मनुचितपूजायत्वेतियोग्य ॥ पुरा अग्रे धान्यादिकमीसाप अयुक्तं ॥

दू२

उपढौनीकरोनीति युक्तं ॥१५॥ प्रहासेन कृत्वा इति ॥ अत्र वाक्ये तु दोषाः पद्दोषाः संतु कुतो वा
क्यस्य पदात्मकेचात् ॥ पदसमूहो वाक्यमुच्यते ॥ अपदस्थाः पदस्थवर्त्तमानाः वाक्यदोषाश्च
भवंति तान्धुनोत्रू मेहे ॥ जल्पामः ॥१६॥ खंडितमिति ॥ एवंविधं खंडितं वाक्यं दुष्टं भवति ॥
स एव दोषः स्यात् ॥१७॥ वाक्यांतरेति ॥ वाक्यमनुत्कीर्तितं राब्दे वाक्यप्रवेशेन खंडितं छिन्नं
ततं खंडितं स्यात् ॥ जिनस्वामी वो युष्मान्सदा पातु इदं वाक्यं इदोयं जिनेसदास्तोति इदं वा
क्यांतरं ॥१८॥ संबंधीति ॥ परस्परं संबंधितापदानां दूरे संति व्यस्तसंबंधमुच्यते ॥ यथा ॥
अर्हंतमाद्यः श्रीवृषभः वो युष्माकं संपदं दद्यात् ॥ कथंभूतः तत्त्वानिधाना ॥१९॥ शब्दार्थौ
विति ॥ यत्र शब्दार्थौ तुलाविधृताविव न समितौ तुल्यावेव न भवतः ॥ यथा तुलाविधृत
वस्तुनी समिते भवतस्तथा यत्र शब्दार्थौ न भवतस्तद्वाक्यं वाक्यविदा असमितमिति सा
कुः ॥२०॥ मानसौकइति ॥ जिनो वो युष्मभ्यं तमसोऽरिपुः सूर्यस्तस्यैव पक्षे ... कस्यापि र्वि

खेर्द

८६

धुस्तस्य प्रियां लक्ष्मीं दिशतु। किंभूतो जिनः मानसे सरोवरे एव वर ओको गृहं यस्य सो मानसौकाः मरालो
पतंगपक्षी मानसौकः पतत्र राजहंसः स एव यानं यस्य स तथा ब्रह्मा तस्यासनं कमलं तेन हि
शिषे लोचने यस्य सः॥ तथा। इति वक्तव्ये शब्द परंपरा बहुलं जल्पार्थत्वादित्यसंमतं॥२१॥ अपक्रमाभि॥
न्नत्व अपक्रमं भवेत्। यत्र प्रागुद्दिष्ट क्रमलंघने क्रियते॥ यथा देवान्मूर्जाय नागुरुं स्त्वं दिवास्ताभ्यो
यामिति अक्रमः॥२२॥ छंदशास्त्रोक्ता यस्याः पर्याः ग्रामस्मृद्धं भवेता हि निश्चितं तन्छंदोभ्रष्टं कथ्यते॥
यथा जिनपातु जयतु। किंभूतः परब्रह्मस्वरूपस्य महात्म्यधानो अत्र श्लोके ० व अंसा धानसो स्या
ता भिस्सन नव वर्णस्य श्लोकस्य लक्षणेन प्रथमाक्षरादये नूगणस्यानिषेधात् तत् जयतु जिनपतिरित
छंदोभ्रष्टं॥२३॥ रीतिभ्रष्टमिति॥ यत्र प्रार[illegible]ब्धा यष्टतो निर्वाहो न स्यात्॥ तद्रीतिभ्रष्टं स्यात्॥
यथा। श्रीमान् जिनो जयति इंद्राद्यैर्वंदितः। यथा प्रथम पादे असमस्तपदत्वात्ते वैदर्भी री
तिः। द्वितीय पादे भूयः समासत्वाद्गौडीया रीतिः॥२४॥ पादांतेति॥ विसर्जयंत पदं पादांतः पद
मध्ये वा वर्णस्यि यत्र तत्स पादांत विसर्गतः स्यात्॥ लुप्त विसर्ग भ्रष्टं प्रोक्तं॥ यथा। तस्मै नमो नमः॥

नस्मैकृपंभूताय जिनानां सामान्यकेवलानां स्वामिने॥ नाथाय। अत्र स्वामिने इति पदं। पदमध्येव
यतिः वृत्ते ते दोषः॥२५॥ क्रियेति। यत्काव्यं क्रियापदविहीनं भवति तत् असत्क्रियं कथ्यते। यथा।
अर्हं सरस्वतीं दीं श्रीखंडेंदुसदृशैः स्तवैः। अत्र क्रिया विलुप्यते। अत्रा चभिविधिपामि स्त
वीमि इति क्रियापदं लोप्यते। सक्रियापदहीनमितपाठे न विद्यते सा तीमंगलार्थो क्रियाय
स्मान्निसन्वयाथस्त्रियणाद मंगलार्थं क्रियाहीनत्वेपि न दोषः। यथा। मासुजगारंगिल्मास्म
गंडः क्रोडदतीन्रः भवंतैत्वसप्राधं पधानः संतुतोरिगाः। अत्र – माहांभुमीनेषुमीदृषुमि
रोसुरिति। क्रियालगमभावेपि क्रियापदकर्तृगुणयोः सद्भावान्न दोषः। यथा। राजेंद्रकरवा
लोयं कीर्तिधारांगनां गतः॥ भुजंगसंकमूर्तिस्ते द्विषल्लोहितकुंकुमैः। अत्र भुजंगलीति
क्रिया नष्टप्राया॥२६॥ देवोति। एवंविधानर्थानि काव्येषु न निबध्नीयात्। किंभूतानि दूग
दानि रोपन हातविशेषकरूपकारणं विना॥२७॥ प्रवेशा इति। प्रशामिनो महात्मानः अस

९

मृशारघातेनिरूपमबाणप्रहारैः बालद्विपकुलैः कलभसमुहं विध्यंते। ताडयंति। कस्मात
त्रस्यप्रवेशात्साति। किंविशिष्टे प्रवेशे। स्फुटाः विकसिताः कुरजाः वृक्षाविशेषास्तेषां
जिः। श्रेणि स्तयास्मिताहसितादिशो यस्मिन्। पुनः कसति। सूर्यप्रचंडेसति। व
न्नेतेसूर्ये। हिमकणसमानोपमहासं। हिमलववतुल्ये। किंविशिष्टं द्विपकुलं मरुस्थः
सरोवरेजलक्रीडायैयातं। पुनः कथंभूतं मदेनांधं। अत्र कुरजतासंबंधे सभयोवि डुः।
लस्यवर्षाकाल एव प्रादुर्भावात्। इतिकालविरुद्धं। भानोर्हिमकणसमानत्वीतलताद्यावि
रुद्धं। असमशरपातैः प्रशमितोविध्यंती स्यागमविरुद्धं। यत्र तु विशेषकारणेन त
त्र दोषः। यथा। त्वद्वैरिनारीनयनाश्रुवारिभिर्नैरन्तरं निर्मूलितपत्रवल्लिभिः। सरोसिस
रूकुज्जेलकर्दमाविलासु भैरभायंतमरुस्थलीष्वपि। अत्रातिशयालंकारप्रतिपादनमेव
कारणं॥ नेयार्थोपि। अस्यप्रोणिपतेः परार्द्धपरयालक्ष्मीकृताः संख्यायाम [illegible] रवे

९

स्वमाणतेभिरन्ध्रैः॥ किन्तु कीचकैः पूर्यन्ते स्वरमध्यमे कलपञ्चजातेनूनं व्योदरीमुखानां
प्रकारेण समीरणेनहि द्योदयत्सेधाः॥ अस्यव्याख्या॥ किंलक्षणं संभावयामि॥ अस्मत्पूर्णलक्ष्मीनयोग्य
शां किन्नराणां प्रकारेण गीयते। कीदृश्यो कीचकाः परार्द्ध संख्या तृष्णा संख्यातलोपपर्यायम्भूषया
संख्यया लक्षीकृताः। तथा प्रस्तावः सुभिक्षाणि गिरिवरस्य माणविलोक्यमानं पाथोभिरन्तःस्नु दृष्टाः अ
लिमालिना इत्यर्थः। किं विधेन स्वकानां प्रकारेणवं व्योदराज्ञातेन। कर्णीयं लहसाह॥ कुमरस्मरणात्
यस्मादुग्धं तत्स्वादयेः समुद्रस्य रोधसितटे। अथ मूकानां प्रकारेण गायन समुत्को। ये साधु तद्रूप
संख्येव नास्ति। तथा अन्ति नीनां लक्षीकरणमप्युक्तं॥ कथंभूतेन मूकानां प्रकारेण अष्टमस्वरं प्रकले
यानि। रचयता। सप्तैव स्वराणां षष्ठमइति। कुमारसम्भवादुग्धमेवनाग्निलक्षतदुग्धिः कच्च ननं। अयं
भावः। अस्य रात्रौ कीर्तियान सस्नेवा। नवकेनानि दुग्धीयंते। २९॥ इतीति। सद्भाविवृद्धिः काव्यम
मतमिवास्वाद्यते। किंभूतं काव्यमिति। पूर्वोक्तदोषास्तएवविषाणि तेषां निषेकैः सेचनैः मि

श्रीभावेरलंकृतं उज्वलं निर्मलं। कवीनां हृदयमेव सागरस्तस्मादुत्थितं॥ अमृतमविशेषालंकृतं विबुधैर्बुधै
रास्वाद्यते। उज्वलं च भवति सागरे सन्नं॥ २१॥ इति वाग्भटालंकारे द्वितीयः सर्गः विवृतिः समाप्ता॥ २॥ अदोषावपीति॥
तानुगुणान् नूदानं ब्रूमो जल्पामः॥ किमर्थं अभिव्यक्तये प्रकटीभावाय। ये गुणा विना अदोषावपि शब्दार्थौ
न प्रशस्येते॥ १॥ औदार्यमिति॥ औदार्यादीनां गुणानां क्रमेण दश नामानि निवेशमानि॥ २॥ अथैतेषां लं
लक्षणोदाहरणे क्रमेणाह॥ पदानामिति॥ तत्र औदार्यं गुणः स्मृतं यत्र एवं वा धानां पदानां आधानं क्रियते॥
द्विभूतानां पदानां। अर्थस्य उत्कृष्टवस्तुनः प्रधानतास्थापनार्थकैः पदान्तरैः मीलितानां मिश्रीभूतानां॥ ३॥ अ
औदार्योदाहरणं दर्शयति। गंधेभेति॥ स्वामी नेमिनाथः अत्र श्री उज्जयंतगिरौ रैवतके तपश्चिरं चचार। किं कृत्वा।
राज्यं अपास्य त्यक्त्वा॥ किं भूतं राज्यं। गंधेभैर्गंधहस्तिभिर्विराजितं धाम गृहं यस्मिन् तत्तथा। पुनः कि
भूतं। लक्ष्म्याः लीलांबुजमिव छत्रं यस्मिन् तत्तथा॥ अत्र गंधशब्देन हस्तीनां चारुत्वं प्रतिपादितं। श्री
[illegible]शब्देन गिरेश्चारुत्वं प्रतिपादितं॥ ४॥ बंधस्येति॥ यत्र तस्यैव बंधस्य यत् अन्वेषणं अनुलब्धं समस्तव
र्णो[illegible]पादनात् समो बंधः सा कुधैः समता उच्यते। यत्र तस्यैव बंधस्य उज्वलत्वमुद्भटत्वं भवति सा[illegible]

ण

विसंधिप्रभृतितं धनिरावरणा लातरांतरत्रः॥ पु॥ समतायाउदाहरणमाह। कुचकुलशोति। केनचिन्मि
त्रेण कस्याश्चिद्दृष्टपूर्वाया अवलोकनाय प्रहितो दूतः स तु दृष्ट्वा समागतः। तेन च पृष्टः सा कीदृ
शीति। स आह। हे मित्र त्वं कथय। तां स्त्रियं तव वेतसि के कथं व्यंजयामि। कथम कुरी करोमि। किंभूतां
न सदृशाः केनचित्सभा नो माहिमायस्यास्तां। पुनः कथंभूतां तां। अन्येन वस्तुनोपमेया अन्योपमेया।
न अन्योपमेया अनन्योपमेया॥ तां कुं। यस्याः अं गं यदंगं प्रस्तावात् हृदयं तस्याः संगिनी हारल
ताः स्तनघटाभ्यां निःसरंती लावण्यधारामनुकरोति। अनुकरोति। अनुल्बणसमस्तवर्णापि घनासं
मता॥ ६२॥ अथ कांतिगुणोदाहरणमाह। फुल्लेत्यादि। असौ वती पूर्वजन्मनि खंडे दोरीश्वरे सत्यपि फद्दलेः वि
ल्ववृक्षस्य पत्रैरखंडैः संपूर्णैः श्रीरंपा हृदजनं तव्वान्। किं कुर्वन्। निरंतरं जपश्चरन्। प्रच नायाठ
द्भुट लालोतिरियं। ७॥ यद्दनेयतयमिति। यत् अपुस्यव स्तनः। अनेयस्व सुगमत्वं अज्ञेयत्वमर्थितपाहां
तरं वा। कस्मा इत्यविज्ञायते यन्नल। ज्ञेयं॥ न ज्ञेयं अज्ञेयं स्वयमेवाविज्ञाता तमिस्वर्थन। अत्रार्थस्य सुगमत्वाद

१५

यत्रार्थस्य ज्ञेयता तत्र दोषः ॥ चतुरंगे भूचक्रे सैन्ये प्रसर्पति दिशः क्रमात् । नेत्रं च बहलध्वांतं दिवापि समभून्नि
शा ॥७॥ अत्र रात्रेः कारणभूतायाः सूर्यं छुपितत्वाधूलिकस्य रजसो ज्ञेयत्वं ॥ ज्ञेयत्वेत्वे सैन्यरजसः स्फुटं ह
रणं ॥८॥ स्फुटितीति ॥ यत्र स्फुटितार्थं अप्रपिकृत्वा संबाधकत्वं सा प्रसन्निरूप्यते ॥ अथोदाहरणं ॥ जि
नः कल्पद्रुमद्वभाति । किंभूतो जिनः वांछितार्थफलप्रदः ॥ कल्पद्रुमोपि वांछितार्थफलप्रदो भवती ॥ ९ ॥
समाधिरिति ॥ यद्न्यस्य वस्तुनो गुणोन्यत्र निक्षिप्यते स समाधिः अत्रोदाहरणं ॥ आरक्तोऽप्यशोकः भिन्न
पत्रपत्राः पल्लवितः नाहलताधर्मः यत्रात्मनि निक्षिप्यते ॥१०॥ श्लेषइति ॥ यत्र पदानि परस्परं संस्पृतानि यो मा
नी वस्तु ॥ सश्लेषः ॥ समासभूयस्त्वं समासबहुलत्वं ॥ ओजोगुणो ज्ञेयं ॥ तद्वओजो गाढतनिसुंदरमति
शोभावहं भवति ॥ ११ ॥ अथश्लेषोदाहरणमाह ॥ मुदित ॥ नेपिकुलस्थिरगणाः कुलाचलाश्रमलोरो
२१३ द्रेकेणाश्चर्येण उद्कमुल्लासं दधिरे ॥ किंभूतो यस्यैषो भुजबलैर्धृता ॥ किंभूता सहचारिणीः कामिनी
भिः सहवनचरैर्मुदितत्वेन उद्धृतं ॥ पुनः किंभूतौ लीलोत्सापिलपथ्वीभारं ॥ किंभूता ॥ आरकरैः
विलद्धिता रोमांचिता कुताद्रे उद्धृतं उद्घृत्तानि सर्वतोयद्भिः कुमारस्तेषां मेरुः ... स्पर्ध

१२

अथगाढत्वे ओजोगुणं दर्शयति॥ सुमेरुरिति॥ संख्यामंगणे समरे हे देव रिपोर्वैरं [illegible]शाणां हस्तिसमूहानां कुंभस्थलपलंबि
सरससिंदूरपूरच्छयेनेव रक्तकरो देवो जयति॥१३॥ सरसार्थ इति॥ यदर्थस्य पदानां च सरसत्वं मधुरत्वं भ
वति तन्माधुर्यमुक्तं॥ यदनिष राक्षरत्वं भवति इदं सौकुमार्यं भवति॥१४॥ अथ माधुर्यसौकुमार्ये दर्शयति
कण्ठमणीति॥ कुंडलिन्याः प्रभावसादृश्यात् [illegible] रससरोजकरकमलस्य [illegible] उलीसर्पः कनति दीपिका [illegible] दीप्य
मानः॥ किंभूतः सर्पः स्फुरद्रत्नकान्तिस्फुरितः प्रोतोलक्षणया [illegible] निर्वालः कञ्चुकोपन
सन था॥ उरसि हृदये विभ्राद् हारस्फारतो हारवेष्टितविस्तीर्णो [illegible] प्राप्नुवन् भवति॥ न [illegible] राजनिधान
सन था॥ उरसि हृदये विभ्राद् हारस्फारता हारवेष्टित इति संदेहः॥ अनपघातामर्थस्य माधुर्यं॥१५॥ अथ
स्वरक्षाधिकारी च स्यात् तद्धृदये युज्यते॥ करकमले यं किमिति संदेहः॥ [illegible] पूर्वोक्तं न स्यात्
सौकुमार्यविहाहरणमाह॥ प्रतापेति॥ हे देव एष त्वदीयः करवालः प्रतापदीपाजनराजि [illegible] यथैव पूर्वोक्तं न स्यात्
न च अनेन खड्गेन द्विषतां मुखानि श्यामायमानानि [illegible] कथं [illegible] तानि विलिखितानि॥१६॥ एवंगुणान
भूषायतेषामेव गौरवमाह॥ गुणैरिति॥ एवं सरसत्वं सपिकत्वं अनुकारतया अलंकारहेतुत्वं [illegible] करोति
कंठेनोच्छ्रतीसर्पः अभ्यापनाय [illegible] मुक्ताकलापं कंठे करोति॥ किंभूतं॥ अमीभिः [illegible]

परितः साम स्सेन अनुक्लिष्टं सहितं ॥ कोमलमधुरकाव्यनीतमेव । तमापि गुणैर्हीनं कैरपि क्लिष्टं स्यात् । अलंकाराय
च कंठक्रियते ॥ २७ ॥ ॥ इति वाग्भटालंकारे तृतीयपरिच्छेदस्य वचूर्णिः समाप्ता ॥ ३ ॥ दोषैरिति । येनालंकारे
ण रहितं वचः स्त्रीरूपमिव नारोगभते । दोषैरहितं गुणैर्युक्तमपि । तदलंकारसमूहं ब्रुवेति ॥ १ ॥ चित्रमित्या
दि पंचभिः श्लोकैः । शब्दालंकाराणां नामानि यथाक्रमं ज्ञातानि । ते चालंकारा द्विविधाः । शब्दालंकारा अर्थालं
काराश्च । तत्रापि आद्याश्चत्वारः शब्दालंकाराः ॥ ततोऽर्थालंकाराः पंचविंशतिः ॥ एवं सर्वेऽपि एकोनचत्वारिं
शदलंकारा भवंति ॥ अथैषां क्रमेण लक्षणमाह । यत्रांगेति । यत्रालंकारेऽक्षरैः स्वावस्थ कल्पना
क्रियते वस्तुनः कमलादेः कल्पना घटना वस्तुनोंगानां दलादीनां संधय स्तेषु तदवरूपं येषां ते । तद्रूपे
दर्शितेः वृत्तौ संधिषु तान्येवाक्षराणि कार्याणीस थे । अर्थप्रसन्नतायां सत्यां रम्यतायां सत्यां ॥ अन्यच्चे

का॰ २

तच्चित्रं नाम यत्र कारि आश्चर्यकारि एकस्वरादिच्युतदुष्करत्वेन विवेकेऽ प्रज्ञातिरत्न्य व्यापेन नेकस्वरादि तदपि
चित्रमर्थः ॥ अत्रार्थप्रसन्नतो सत्यामिति योज्यं । एते नाकारादि व्यंजनस्वरादिभेदाच्चेतु यो चित्रमुक्तमेव
ति ॥ ७ ॥ अथ क्रमेणैषां चतुर्णां लक्षणमाह । जनस्येति । साजिनोपरस्माकं पुनर्वरिवारं एनः प

किंभूतो जनः॥ इनः स्वामी॥ पुनः किंभूतः जनस्य नयनस्थाने ध्यानः शब्दो यस्य स तथा॥ पूतो घतो जिनवचने
नेव जनो मार्गं पश्यतीति भावः॥ पुनः किंभूतः पीनं पुष्टं साम्यं ध्यानमेव धनं यस्य स तथा॥ इदं साकारस्चित्रं षोड
शदलं कमलं॥ इदमेव काव्यं गतिचित्रं गोमूत्रिकारूपत्वेन॥ एवमन्यदपि हलमुसलाद्याकारं चित्रं गजपदतुरग
पदादिगतिचित्रं स्वयमभ्यूह्यं॥ ८॥ स्वार्थे यथा वस्वरचित्रं नदूषित्रि॥ सुखरतोद्य एकस्वरचित्रं यथा॥ गणे
ति॥ हे जिन त्वं जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व॥ गणाः नराः मनुष्यास्तेषां गणः समूहस्तस्य पूर्वरो वांछितं तस्य प्रकर
तरोत्तत्तूषपङ्क्तिरो चरणे यस्य॥ परपद्मो स्वस्त देव मारणं गच्छतीति परपद्मो रणगास्तेव जनाश्रितेषाप
थकथको मार्गदर्शकः॥ कञ्जकर इव करयुगलं बाहुयुगलं यस्य॥ उपभुमुरवसत्कुरशब्दलोपः॥ शमेनानि
दन्तः शम मयः॥ भयमेव घनं वनं निबिडारण्यं तस्य दहनोऽग्निः॥ एवंसर्वाद्यपि स्तबोधनानि॥ ९॥ मात्राच्यु
तमपि स्वरचित्रं॥ यतस्तत्रापि च्युतमानः स्वरएवानैमित्तं चित्रस्य॥ मूलस्थितिमात॥ सपर्वतिभूः विटः
कस्य कुलीनस्य सेव्यो भवति॥ अपितु न कस्यापि॥ किंभूतस्य कुलीनस्य पथि मार्गे सदाचारे तिष्ठतः॥ किंभूतो विटः॥
मुलस्थितिं मूलाचारं अधः कुर्वन्॥ पुनः किंविधः॥ गताक्षरैः निरक्षरैः पात्रैर्जुष्टः सेवितः॥ अथाविरा

वाग्भटाव.
१२

सोकित:।।गतंअ इति अरंये भ्पसौस्ताद्दष्टौ पात्रे: ३

शासात च्यवमानेन ईकारेण अर्थो भवति तिष्ठतो निवृत्तगते:।पथिकस्य वर: सेव्य:। कथंभूतस्य पथिकस्य कुलीनस्य।
कु: पृथ्वीतस्यां लीनस्य। कथंभूतो वट:।। मूलानां जटानां ... तिं अध:पाताले कुर्वन्‌ पुन: कथंभूत:।गतादरे: पा
त्रै: अग्रा रव्वस्तुषु पत्रे रिसर्य:।।१०।। बिंदुच्युतमपि स्वरचित्रं तद्दर्शयति।धर्ममेति।।धर्ममिवार्ऽधर्मं धूतो विदं
ति जानंती ति ते ता द्दशा:।।साधूनां सु पुरुषाणां पक्षस्तस्य पातेपातने समुद्यता: सा धूमा:।।बिंदुच्युतके गुरुरुपं
वचने निष्पातत्पराः पुरुषाः। हे नरकेदु:। ख्यातां यांति।। अपितु न केपि।। किंभूता:।। धर्मं अधर्मं च स्वदंती ते ध
र्मधर्मविद:।। साधुरुध्वा सोपक्षस्य तस्मिन्यातो। सासत्कुं स्वहाश्रयणमसर्प:। तत्र समुद्यता: सा हास्यपरा:।।
वमन्यदपि स्वरचित्रमूहनीयं।।११।। अथ व्यंजनचित्रमाह।।राजीमतीपालपरस्यागस्त्रीमतिने मिमि वा
णकामेऽअयमश्लोक:। समुद्रवर्णनेवर्त्तते।। के केति।। क्षीरसोयं समुद्र:।। केन मुखेन क्षामेन काकवो ... ने
नितवृत्त्या येषां ते केकाक वस्ते च ते केकाश्च जलपक्षिण:।। के मास्ववाला।। ते हि एषां ते के कांक्षा क्ते च ते के किन
स्त्र केकांकु कोकिन:।। तथा कोकाश्च केवाकास्तेषां द्वंद्व:। केकाकुकं के केकांक केकि कोकास्तेषाम द्वितीया
कु: स्थानं।। य: समुद्रस्तेषां निवास इत्सर्थ:।। स: केकाकुकं कके कांक कोकि कोकेकवकु:।। पुन: कथंभूत: स

श्रृंगार प०४
ध्वो
कुकुकुं
१२

६ मारुतेवेर्धसिब्धर्मपुंसिकः कसिरेरंवुनेगिरिसमरः। ओकः स मत्र्ययक्षो मोऽइसमरः।

ककृः। केन वायुना उपलक्षितं कंपानीयंयत्रसः कक। अथवा कंपानीयमेव कः आत्मायस्य सः ककः। पुनः कथंभूता। कुत्राकेन कुत्सिता। न कुत्सिता: कं जले ओकः सो निवासो येषां ते अकुकोकः समस्ते चते काकाश्च अकुकोकः का का अस्ते षां समूहः अकुकोकः काककां अकुकोकः अकककसकोमाता मानेव मतिपाल्युकः इसभे:। अम्बुकोसव भेरगाकन्यस्य सोदिताअकुकाराव्दस्य हस्वांन तासं ध्यभावश्च। यद्वा कं जलं ओको निवासो येषां तानि न तानि काककानि काकवंशानि तेषां मकमातरः। नकुकुत्सिताः ओकः काकूकाय स्मिसन्तथा। अकुकोकः काकको कः। पापनिदेषुद्धेन्कः इसमरः। अ॰ चोवेदशस्यानि तासां काकेवीवक्रोको यस्ता: कुकृतिगर्भ्को निसवा
अ॰ ५ सोकश्च ब्रह्मलान्वासोकेउत्संगेपस्यसक्कः कुकुकूकोके कः। विछुस्तस्यकुस्थानं समुत्थावन्तेते। जलमायनं स्वादिति। कुकृव कुआदाने। एवंविधियमंजनं नियमेषा एतदूर्ध्वे सुकरवान्तस्विचं॥१२॥ स्तुतमप्येकमं जनैर्व्यंजनचित्रैयतास्यापि च्यवनमानेव्यंजनमेव निमित्तं कुर्वन्निति। हे देव युष्मत्सेन्यस्य असोकरेणु हस्तीप्रसरतादिवाकरस्य सूर्यस्य आश्लेषं कुर्वन् सुंडादंडे नानिगम्पते। अपवादिवा आकाशेनसत्वरा श्लेषंम्पुराश्लेषं कुर्वन् चरणेनोऽम्बरमा उत्वरद्भवतः स्तुवता। पक्षेकरोपरेणुः [illegible] दिवाकरेण

25

वाग्भटकृ
१२

मडंबरं १

टंकारटी

रावणस्य हृ आश्लेषं कुर्वन् वः सम्मुखं ये रणे स्म संग्रामस्पर्डंबरं धत्ते ॥१३॥ यत्र उत्तरार्द्धानां श्लिष्टत्वात् श्ले
षादन्या पृथगर्थानि समर्थयुत्त्वा भंगेन शब्दखंडनं श्लेषपदेन च उभयार्थप्राप्तिः तेन भनेन भात् श्रुते सा च श्लिष्ट वा
ग्रादेन संश्लेषालंकारेण स्फुर्ते ॥१४॥ अथ भंगश्लेषोदाहरणमाह [illegible] पार्वती नाथे इति पार्वती नमस्तं
कुर्वन् दृष्ट्वा प्राह। हे नाथ मयूरो न सरति स तु प्रियो भंगश्लेषे हे। पाहि। हे प्रिय मयूरस्य रंगं वद न स्त स्पोर सो व
र्णितो न समेकं कुतः इत्यादि। शेषं सुगमं ॥१५॥ अथ श्लेषोदाहरणमाह। भर्तुः पार्वती ति। हे लाखेल न क मलि
ध्वजया सरवी पार्वत्यो रतिवाण्यो वो युष्मान् सं तु ॥ इतरत् ॥ भर्तुर्नर्मकथयेसा वीदि ॥१६॥ अथानुप्रासस्त्रमेदा
नाह। तुल्यश्रुतीनि तुल्या श्रुतिः श्रवणं येषां तान्यक्षराणि वर्णास्तेषां आवृत्तिः पुनः पुनः रूपादानं पुनः
पुनरुच्चारणमिति यावत् सोनुप्रास उच्यते। किं लक्षणोनुप्रासः स्फुरं तो दीप्यं तो गुणाः श्रोदार्य
दयो यस्मात् सः गुणा हि अनुप्रासेन दीप्यते। स चानुप्रासो द्विधा। छेकानुप्रासो लाटानु
प्रासश्च। तत्र छेकानुप्रासोऽल्प दृस्यात् ॥ तोन्ये यपूर्वोक्ता नपुनः नियत्रसः तत्पदः नत संदर्भ
लसदः भिन्नरस पर्ः लाटानुप्रासश्च लपत् दृस्यात् ॥१७॥ अथ छेकानुप्रासोदाहरणं ॥ अलक

१२

कास्वादर्शे॥ छेकानुप्रासः॥ हे वं कुमर भ्रमरसरोरुहयामिकिरण विस्तारणालीक्षया॥ लं कंठे कुरु भूसंगारोयस्य तस्य
संबोधनं॥ असि खंवं शोराशिमल्लिवर्त्मसे अतः स्पर्द्धां नार्हसि॥ अन्यरूपी स्वरानिर्मास्येन तस्य रूपतो॥ अन्यस्य कलंको
दूषणं॥ हे चंद्र तव भासतानि भूषस्य स एव भूषणं॥ १८॥ लाटानुप्रासो यथा॥ हरणमा गिरमेतेन॥ कीर्तिस्तूपस्य मूर्तिमा
हे॥ हे भूपा त्वइयं वः पृथ्वी त्वयासस्साभूः भूतो॥ किं भूत्वा रणे संग्रामे लावरः संग्रामे कोविदानां॥ हानवान्वसादृ
नम्बौ॥ कीदृशो न त्वया॥ हानेवद्विषा हानवैर्विरेषा॥ इयं भूः धनदान्यकुप्यादिभूमस्या भवतीतिम्हः॥ तेषामुत्तसत्को
नामिसर्पः॥ अत्र रणगाक्षाब्दानां तद्द्वे नवर्तमानत्वाल्लाटानुप्रासः॥ १९॥ एतेषु पूर्वोक्तेषु सर्वथानुत्यानामेव
वर्णानां आवृत्तिस्तत्र॥ संघातिकं विदेहरूपवर्णानां तुल्यश्रुतित्वादनुप्रासः स्यादिति दर्शयति॥ एकत्र्याणात्रसैसि॥ क
च्छिद्यादवराजा नीधुरसंपश्चात्सपो॥ म घर स्तापश्चाशिवतिस्म॥ पुरुस्तात् देवमेव ममाद उन्माद प्राप्तयानर॥
तत्र हेतुगर्भितं विशेषणमाह॥ किंविशिष्ट एकत्र एकस्मिन्पात्रे स्वकंतत्रे सार्वं च तेषु विवितं नेत्र स्यात् मतया
येहर्षकारि दृक्षमालाः सन्तु॥ एतावता कलत्रवत्र्याः रनिदिव प्रथममुन्मादं गताः पश्चान्मधुपपो॥ २०॥ अथ यमक
लक्षणमेतन्नाह॥ स्यात्स्यादिति॥ पादपदवर्णानामावृत्तिः पुनः पुनर्भणनं यमकं स्यात्॥ वृत्तस्य चतुर्थो २ पादुत
न्यते॥ पादपदवर्णानामावृत्तिः विभक्तपंतं पदं॥ वर्णा अक्षराणि॥ एतेषां त्राणां मध्याद्यन्तिर्द्विधाभवति॥

वाग्भटा०

१४

एकासंयुक्ताभिलिता अपरासंयुता असंभिलिता। एतावताषड्पादयमकस्य। तस्यद्वितीयमविषयमकं त्र
प्रकारं। एकमादिगोचरं पादस्य प्रथमाक्षरस्य विषयं। द्वितीयमध्यमगोचरं पादस्यांतरालवर्ति
तृतीयमंतगोचरं पादस्य प्रांतवर्णविषयं। एतावतायमकस्यस्फुटा अष्टादशभेदा भवंति। वर्णद्वि
तासंयुतासंयुतत्वेन अन्येपि बहवो भेदा भवंति। किं विशिष्टानां पादपदवर्णानां। भिन्नैकपक्ष
वाच्यमर्थीषां। एतावता ... निरस्तं। तत्रांस्ये कस्याश्च आत उदाहरणानि कम। २१।
यम। कोदाहरणानि दर्शयिति। द्वयांचक्रे इति। न यांस्त द्वयांचक्रे हतवान्। तस्मात्कारणात्सलतांवि
तंद्वयांचक्रे हतवान् खलु रक्षरेख। यशोभिः ...ति चूडामणि वृत्तत्वात् क्रीडा छंदः। २२। मध्यपादयम
कमाह। यशाइति। हे राजं इत त वयत्रः सत्या धानं संसुधान्भारस्याप। किं भूतस्यले। ठरगारगरू
स्यसमानाअंगकांतिर्यस्यसुवर्णविलासिप... पुनः कथंभूतस्यले। रोरं हारिद्रं गाष्ठंलीलिरो
रगाः अरयायस्यतस्य। षडक्षरंसोमराजीछंदः। २३। अंतपदयमकमाह। द्विषामिति। हे राजंइत

पं५

१४

केमारटि ४

* बलेन राजमानं तेन भानस हैवेन भाग्यन वर्त्तितयन्त्रस्ह देवे एवं विधे सुन्नत मेघनां चराणां।
तेजस्तेन।

उद्धता मोद्धिषां मुद्दहर्षनि हस्माद्भ इव मेषां इंद्र इव भराणां। यथा इंद्रः उद्दंभो धराणां परेणा संमुद्दह
र्षनिहन्ति। इंद्र मपि षड्क्षर सोम राजो भूद्॥२४॥ आद्यम ध्यांतगोचरयमकमाह॥ विभावतीति।
हे राजेंद्र तव रणस्य भास्वयामतेजः सदेव विभाति। किंभूतारणस्य विभा अनीतिरामा अनीति क्रोनः।
रामो लक्ष्मणाग्रजो यया सा। परमा प्रधूप रामा मनोहरा। कथंभूतस्य रणस्य। परमारणस्य।
परेषां मारणे मारकस्तस्य। हे अजवद्विष्णुवत् ऊर्जितने ऊर्जित राजसु भूपेषु मानं सन्मा
नं पूजा सैयेन स तस्यामंत्रणं हे सन्मेन ॥२५॥ अथ पादमध्ययमकमाह॥ सारंगेति।
अथो गिरिनारवर्णनं। गिरेः गिरिनारस्य विरबरे कानन वने श्रयन्त। पुरस्तात् चलेति। कीदृशं वनं सारं
पुनः कीदृशं गवयानाम रण्यकुंडानां सां धुनि ध्यनेनेक ध्यन राजते सर्वे ज्ञोडे। पुनः कीदृशं
सारंग वयसां हरिणपक्षिणां स्थानं नमतिरोषः॥ पुनः कीदृशं निधिभिः निधानैः अमारुणं। अ
रोइं च निधिमारुणं॥२६॥ आद्यंतयमकमाह॥ आसन्नेति॥ अत्राक्षेपवर्त्ते इयं नरानां राजिः
मनोहरमिसर्पि॥ अथवा सारंगवयसां निधिभूतं स्थानं नकं भूतम हारुणं च अरोइं।

किंतु राजैव। किंभूतानंदानां राज्ञि। आसन्ना देवी। आसन्ना इव आसन्नत्वात्। आसन्ना अइ राईवायस्याः सा
तथा॥ अथ पर्वतो दिगंतनागा दिग्गजानन्दजला रायेत्री अधूतः आसन्नू। वत्तं तस्मा कि भूतेपर्व
तेयानरंद्दशोभमाने॥२८॥ मध्यांतयमकमाह। अमरोत। हे नरसोलबलक्षमलवीर्यसमध्य
इह अस्मिन्मध्ये स्थलक्ष्येन गेगिरता न पर्वतेवाणनीच लघक्षणं सुभूमिः अमरनगरस्योराझ
ला स्वर्गस्त्रीणां देवीनां रहसंवेगप्रपंचयति। विस्तारयति मनोहरत्वात् श्रीहृद्यो नगेससुरंलः श्री
भमाना नां स्त्री नं सुरत रूणां कल्पवृक्षाणां च याः समृत्ताय तसत थाते स्मन्न की हशी नां सुर
स्त्रीणां। अरं अत्यर्थं वलुसं प्रवलं हसं तास्पकुर्वाणानां वेद भलानां॥ एतावता अस्मिन्पर्वते सुरेः
सह संभोगकर्तुं समागच्छंति दिव्यः॥२९॥ श्लोका करोति यथा। रंभारामेत्ति। हे अवक रसे कश्रीजे मे
एवं विभक्तु भूमिरस्मिन्नारनारपर्वतेवर्तते। किंभूतारं भारामा। रंभाणां कदलीनां आरामाय स्यां
सा। पुनः किंभूतारामा रमणीया। कुरबकवृक्षविशेषैः कमना शोभा यस्यां सा तथा। रंभा अप्स
अङ्गुरो विशेषरामा नार्यो यस्यां सा॥ अङ्गुलिताङ्गनः किंभूता अबकं बकपक्षिरत्नं प्रसारी
वमंत्लानां सरोजानामारं भउत्सवो यस्यां सा। पुनः किं भूता॥२

यं मलते धारयती। मल धारणे। अत्र मसृणैभिः नक्षत्रैः अत्यर्थं रामा कस्तुरी इस्यर्थः। पुनः कीदृशी। कुं-
कुमस्तबकैः रवरुचः राजमानाः यस्यां नकुरबकाः अकुरबकाः कमलाहस्तलयस्यांसा॥२०॥ अन्योप्यर्थः। पर्व-
तवर्णनमिदं। अत्र पर्वतेकुभूमिर्वर्त्तते इतिसंबंधः॥ किंकुर्वंभाग्याढ्यानां आरामालि वनानि यस्यां
सा। पुनः किं॰ अबकं बकपक्षिरहितं जलं धारयन्ती। तिसालवनं नक्षत्रवत् पुष्पितानि येन आसमंतात्
तासु स्तबकाः कुरबकैः वक्षावृक्षेषु कमलैः रणभायस्यांसा। रंभा अप्सरस इव रामाः स्त्रियः यस्यां सा
अबकः ग्रावास्तेः पुष्पितकमलारंभैः रणनाहंभोयस्यांसा। मनोज्ञा॥ कुसुमितरबकैः। नकुरबकास्तेच तेबकाः
पक्षिणः नकुरबकानि अकुरबकानि कमलानि यस्यांसा॥ हारलेति। एषो ऽद्रिः पर्वतः अंबुपानीयं धत्ते।
किंलक्षणः अद्रिः हारीतैः पक्षिविशेषैः हारी मनोहारी। कं लक्षं अंबु। नीतं वीक्षतीप्रि पुनः किं सेवाव्य
सेभयां भलसामंपरा अनाकराहसौ [illegible] नेता जंबालपंके जातं जंबालजं कमलं अत्र असमर्थे ध्याना। किंभू
तं कमलं बुद्धबद्धं अशोकं नवीनं। किंभूतो ऽद्रिः मंदारवृक्षेषु मंदारवोः अत्रमारा वायुर्यत्र स तथा॥ ३१॥ नेमीति।
अथानंतरं भूयोवारंवारं श्रीनेमि रतिस्तुतेन साक्षात्स्वपिना चारुमनोहरं यथा भवति तथा जगदे बभाषे।
विरहलूनपनः विशालनेत्रः। नयनन्यायमार्गे यो गीनो हितापरि नाथीयेनि स तथा। अ

भ्रांतः स स्रोतुद्धिविभ्रमोयस्य स तथा ॥ विगतो नष्टो नवः सं स्रारोयस्मात्सविभवः ॥ महानगरस्य महा
विष्णु नगरस्य द्वारवत्याः तत्र नगराजि गिरिराजो गिरनारस्यास्ति पुनः । किं जगतो भुवना नामसौ द्वि
तीयः नाथस्वामी ॥ ३२ ॥ अतयमकमाह ॥ यदुपुंगतिकोति ॥ तटि दंकपानीयमलमस्यैव विभावति ॥ यस्य
समीपेषु सरला अव क्रास रक्षा देवदारवो यैव संति ॥ यज्जलमनु लक्षी हंस हरिणा वायुना हरिणा मृगा
उच्चलंति । उस्राव स्येन भ्रमंति ॥ यत्र पानीये रमालू मीरस्य आगसपरेभितु षंकमलं हर्षमापरने ॥ ३३ ॥
कांमारेति । कांता स्त्रीरते भ्रोभरनेरिञ्जधानिनामे वर्त्तमाने सति मधौवंसंतस्य प्रवेशे प्रारंभे कांमारने
कांमारेति । कांता स्त्रीरते भ्रमति रिञ्जधानि नामे वर्त्तमानेस्ति मधौ वसंतस्य प्रवेशे प्रारंभे कामारम्
मोवनभूमिर्यो पिककामिनीनां तारवा चमनो हिणा च सोकं भाक्ष मलस्य । आपतुन कापी सर्घः । किंभूते
तस्य मधोः ॥ कांतानि मनोज्ञानि अरविंदानि यस्मिन्स तथा ॥ ३४ ॥ मध्यमयमकमाह ॥ चकोरेति ।
हंसो हंसा हंसानां द्वंद्वं संतानं दैन्यं संप्राप्ता ॥ यायुद्धसाह संचकार ॥ पुनः चंचलांद्वासासती हंस ला
संचकोरः चपुनस्तामाह ॥ ३५ ॥ अंत्ययमकमाह ॥ गिरागमेति । को किंवाश्रयते ॥ किंभूता को
किला ॥ गिरां गाणीनां कोमलया पंडितो ॥ अरमसपर्धितो यस्मा कारणात्तनवं नवं रसं कुरं को

का॰ ५

द्वि॰ प॰ ॥

विस्फुरंतो विकसंतः को विहाराः कर्णिकारवृक्षा यस्मिंस्तत् ॥ अत्र च ने मुनीनां चोभो विहारं निश्चलं यथा भ
वति तथा वसंति । ब्रुवन् अत्र वने ध्याय चक्री आरवे पक्षिसमूहः रुतानि यासां न वर्त्तते । किंभूतं व्याधवृंदे विहारं ।
विनपाहां सारयन्नीति विहारं ॥ २४ ॥ पादद्वयादियमकमाह । सिंधुरेति । अत्र एतन्नगेंद्रे स्तबकरूपे सिंधुर न
रेगीयते । किं । गिरे स्तरे । सिंधुराणां हस्तिनां मुक्तिता योग्या स्थलात्तु अत्र्याः प्रधानाः सच्छा निधसाव
त्रोधाय स्थापयितुं वधानदी सप्त सिंधुस्तया पारोऽवतो पुनः किं छेदैः राजितं पुनः किं कराभिर्गुहाभिर्जि
तागुरुक्षमहार्ये न तस्तथा ॥ २७ ॥ पादद्वयमध्ययमकमाह । वसंतेति । अस्मिन् शैले कः सिंधो इव वासवोपः
कलमधुरं गमनं करोति । अपि तु सर्वोऽपि करोति ॥ शीद्धरी शैले कले कोकिलस्वनकानने । वृषवसंत एतिस
र्वेत्रु षेद्र स्वर्गः । अत्र शैले वसंतसरोगाः सव्याधिः केश्चन यदि वर्तते तदापरके व्रत सरोगो हसोवन्न ले ॥
सरसि सरोवरे गच्छतीति सरोगः ॥ २८ ॥ पादद्वयांतयमकं यथा जहुरिति । वसंतमासवारणान्
तस्तनः सरोवरं नजहुः ॥ न तस्थतुः । पिकानां कोकिलानां मधुराः कल्परितु स्वहाः नवाः रवाः ध्वाः
वर्तंते । चकाराः … स्त्रीमोहनको विदा सुरनूपंडितावक्तुं दानव साव भाषान् विलोकयंतीसती

८

कैरैसैन आर॥ अपितु सर्वमपि रसं प्रापेव॥ कथं यथा भवति तथा॥ विहारकेलिः पुत्रं यथा भवति तथा॥
निःपुत्राया संभोगक्षमत्वात्॥ ३९॥ अपितापमकमाह॥ वरेणेति॥ वरेण यस्या विरोधा वर्तते॥ दृ
भूता॥ कुष्यानवरस्य भावेण भाष्यान्येषां तथा॥ तत्र योवसो भर्ता नाम मराणां पटलीप्रेतान
स्त्रीनां प्रेमसक्तं वहेती॥ अत्र पवनेसरसो निकटे सरोवरसमीपात् रविजातरवोमपराडुसन्नेवा सोविभा
ति॥ किंभूतोरवः सरसः॥ ४०॥ पापदूषांपितेमकमाह॥ द्विजकस्य दुर्जनस्य वभवः स्पर्धि येधसंघर्षेणे
वमहत्तमोऽज्ञानं जायते॥ ४१॥ संयुतासंयुतवृत्तिर्यथा॥ हास्यतीति हासी अलकोपाङ्गवतित्वायते
व्यपेरणापंहास्यति॥ नेतोऽनर्थोनवनीस्यात्॥ तेनकारणेनतेतिमतोनिष्प्रबोभव॥ आसमंतोलकर्षा
नु अस्यानिसरतोक्षिपानिरगति॥ ४२॥ कुळमिति॥ अत्रागिसिन्नेहीयातकेरनघा आस्थानेकेरपूनां हस्ती
नीकुवलि मिनयान्महस्यमीयान्नद्रीयाति॥ नक्रोउति॥ अरुणानांप्राणिनां गगनानापका॥ उत्पतुनेनापि॥ ४३॥
दुतानीवृलविमनकहाहापले॥ तंमांछिति॥ गंगायाः इकुंगोगेन चोवृन पानीयंतदहमेला अंगस्य आभा
कांतिर्यस्य सनथा॥ एता नाम्नास्वे कुत्रभव॥ अथवा अपद्वककमलेई धेतो भावस्य प्यायंते अनए
वांतं मुमुक्षूणांसाधनं ध्यानगोचरः ध्यानविषयः सर्वानाशानसंगतः एवंविधस्सा जिनः

१८

॥४४॥

सतां पापार्त्तिहरणाय भरतः ॥ असंयुतवर्णावृत्तिर्यथा ॥ जगे इति । जयसिंहः क्ष्माभृन्दभिदनाथो राजाधिराजो जयति । सर्वोत्कर्षेण भवर्त्तते किं कुर्वन् । जगद्विश्वमात्मीययशसा धवलं जनयन् उद्दाम उत्कर्षं धाम तेजो यस्य स तथा । दुर्द्दरो वैरिवसुजे पृथुपरिघो र्गलं यस्य स तथा । प्रतापेन प्रभवः सूर्य इव तीव्रः ॥

॥४५॥ संयुतासंयुतवृत्तिर्यथा ॥ मामेति । सासारा मास्त्री मुक्तु मानसा सा सनेमिं मां आकारयते । याम् रेन मधुपाने ठक्तिलतन अथवा अभिमाने नु भरणं छाया लोचना दृष्टु चक्रीभूलचाल्लना नानाविधा अनेकप्रकारा हल्लाल्लवलात नन्यमान नं मुखं यस्य सा ॥ ४६ ॥ अयं यमकोद्दरा उदाहृतः ॥ इति शब्दालंकारा नाभिधेय अर्थालंकारानाह । तत्र जातिसलंकारस्वरूपमाह । स्वभावोक्तिरिति । स्वरूपवर्णितजातिनामालंकारः स्यात् ॥ सा यथा हीने भिक्षादोत्रर्क्षे भिले । अर्भका बालका दृष्टु वर्ण्यमाना वक्रोक्ती भाति ॥ ४७ ॥ अपोतहरणं । बर्हिवलीति । अत्र वने ग्राव बर्ये भिल्लाः खेलंति । किंभूताः । बर्हिवलीमयूरपिच्छबुल्ली तस्याः बले हंकुं सारान्वे गुञ्जा ग्रेत्रे । तारलया ॥ विचित्रया स्वेवर्णभित्ति गुञ्जानि चाराचिलतिविहतां रुद्र कुलस्य तालाशे भेया भिल्लाः । गुञ्जा फलैः ग्रथित हारलताः सह हेमस ली

चो१

१८

लंखेलगतयः सविलासगतयः ॥४०॥ अथ त्रस्तादुदाहरणानि ॥ आरतेति ॥ हे कुरंगाक्षि हे सी
ते एष दृशामुखो रावणः किं भूतः आरक्तनेत्रः प्रेष्याभीषणवदनसमूहः ॥ पुनः किं भूतेः उ
ल्लसितविंशतिभुजवनाविभ्रमेरः ॥ ४१ ॥ त्रस्तेयथा ॥ यमाल्लोक्य स्वमेव ररक्षितनिक्षिप्तमाफलवनोभूय
तृडागुन्निद्राः धूर्तानिडबलो कानविजयः ॥ पुनाम द्याहुके क्षिमिद्रामतिदारेणाभिहिता ॥ कतिब्रीडामो
नं कुमभिलन्नभेजुः क्षितिभुजः ॥ अर्भकेयथा ॥ द्राक्षयाप्ललामन्त्रु दात्तदारोषमनन्तखेरन्नः निजछा
यासमाक्रष्टुं धावन् क्रीडतिबालिशः ॥ ॥ एवं रसगमत्तादिष्वप्यव्याहार्या ॥ उपमानिरूपयन्ना
ह ॥ उपमानेति ॥ उपमानेन दृष्टांतेन सहउपमेयस्य सादृश्यं स्यात् ॥ वे प्रसपैर्वत्यादिभिः ॥
अव्ययैरिवादिभिः तुल्यार्थैरनुकरोतीत्यादिभिः ॥ समासे वैकृत्यादिभिः ॥ ५० ॥ उदाह
रणमाह ॥ गत्येति ॥ अत्र यथा क्रमं प्रथमं द्वितीयं तृतीयं तुरीयपादेषु प्रसपाव्ययानुकरो
तिबहुव्रीहिरूपैः प्रसपाव्ययतुल्यार्थसमासैः चतुर्धोपमा ... गत्या विंसा दृशा मंभिधा
यमानएवं विधाराजीमती सजनजिनपतिः पातु ॥ आगत्या हंसेइवाचरतीति हंसाय

तेहृतप्रत्ययोपमा॥ यस्याः वदनं चंद्र इवेति अव्ययोपमा॥ यस्याः नेत्रयुगलं श्यामानीलोत्पलान्य
नुकरोतीति तुल्यार्थः॥ कुंदायवदंतायस्याः सा कुंदाग्रदतीति समासः॥ पूर्णा प्रतीयमानं
यथा॥ चंद्र इति॥ चंद्रवद्वदनमीति प्रत्ययोपमा॥ नेत्रे नीलोत्पले इवेति अव्ययोपमा॥ पद्मं बि
बं हसत्यनुकरोति ओष्ठ इति तुल्यार्थोपमा॥ पुष्पधन्वा कंदर्पस्तस्य धनुर्लतेव भ्रुवौ इति समा
सोपमा॥ अत्र चतुर्षु पादेषु प्रत्ययोपमादेश्चतुर्विधोपमा यांसा दृश्य प्रतीयमानमस्तीति॥५३॥
मदघूर्णलि॥ हे सुभ्रु गलवविरहे त्वस्याः स्त्रियो मुखं संकुचितनिःश्रीकं जातं यथा रात्रि
नो विरहे कुमुदं संकुचतीति क्रियोपमा॥ मरुद्भ्रतमानसस्य पद्मसरोगा ध्यासितम ध्यस्य॥
दोषाणां कस्य पक्षे दोषा रात्रिस्तस्याः करस्य शशिपक्षे शशिनइवेति द्रव्योप
मा॥५४॥ तं नमत वीतरागं जिनानां सामान्यकेवलानां इंद्रं पुनः किंभूतं निर्जितदृढपर
कषायं यस्य भगवतः शरीरं मनोवत्सुप्रसन्नं वर्त्तते मनः शरीरवत्सुप्रसन्नं वर्त्तते॥
इयमुपमेयोपमा॥ अथवा अन्योन्योपमा॥ पपायेदेवेति॥ हे देव ये पुरुषाः भवतः पादौ

१९

आश्रितास्तेपुरुषास्तेइव अङ्गुलीश्रियंलभंते।अत्रपादयोःपादयोरेवोपमानं।येषांपुरुषा
णांतेषामिवोपमानं।इयमन्योन्योपमा॥५६॥आलोकनेति॥ कोमलामंत्रणे।हृदेव
पासांसुहृत्त्वांसुष्टुन्लोचननारीणांअमलवत्सरसमालोकनंदृशिनिवचनमाभाषणंनिग
हनमालिंगनंचसंसरनूसनूकशोवर्त्तसेतासांसुहृत्त्वांपित्रिलास्वपुराषपाचमांसरुधि
रा मेध्यस्थानंगात्रंशरीरंविचिंत्यकिंननिराकुलोसि।किंनसुखीभवसि।इत्येकेनउ
पमानेनबहूवउपमेयाइतिमालोपमेयंप्रचुरोपमावा॥५७॥कल्लेवेति॥जैनेश्वरीमूर्त्ति
वर्त्तते।कल्लेकेनरहितामुक्ता।केवचंद्रस्यकलेवासंपूर्णोचंद्रमसिकलंकोन्नेत्युच्यते
नैकस्यांकलायां।पुनःकिं०उरुभिर्गुणैराश्रिता।केवमुक्तावलीवा।सापिउरुणागु
णेनदेरकेनप्रसन्नाप्रोताभवति।पुनःकिं०वांछितंददाना।केवकल्पलतेव।कल्प
वल्लीपिवांछितंददाति।अत्रएकस्यामूर्त्तेरनेकोपमानयोगात्उपमानमुसेच्योपमेयं॥५८॥
विसिनेति॥ ।उपमाविद्वेषुघास्तामुपमामुपमेयावपश्यल्लिंगवचनोनानिबध्नीति।च

१९

पुनर्नीतिहीनां नात्यधिकां चन्नेव यंति। [illegible] वित्तु बुधाः लिंगस्ते दं मे निरेमन्यं ते स्म॥५९॥
हिममिवे ति॥ हे राजें इत्त्व कीर्त्तिर्हिममिव धवलाः वर्त्तते। कीर्त्तिः स्त्रीलिंगो हिमं तु नपुं
सकलिंगं वर्त्तते॥ हे राजेंद्र त्व वाण्यश्च इव कल्लेव वर्त्तंते। अत्र वचन भेदः। हे राजेंद्र त्व दास्यं
दृक्षलंकोकस्येव वर्त्तते। इयं हीनोपमा। हे राजेंद्र त्वव वक्षो हृदयं आकाशो इव विपुलं विस्ती
र्णं वर्त्तते। इयमधिकोपमा इत्थं न क्रियते॥६०॥ मुनीति। इयं मुनीग्रह देवीव शोभते।
अत्र उपमानाधिक्यं। चपुनः प्रतापः खद्योत इव राजते। इयं हीनोपमा। इत्थमपि न क्रिय
ते॥६१॥ सफेनेति। अब्धिः समुद्रो वर्त्तते। किं भूतः सफेनेनापि उरिव वर्त्तते। पुनः किं श्री
दामा हान्त ऊर्मयः कल्लोला यस्मिन् स तथा। क इव शार्ङ्गी विष्णुरिव। उभयोः के भूबालकं
कूलो विष्णुः शंख ऋत्र। अत्राब्धेर्विष्णो श्चोपमा। फेनपिंडस्य च शंखोपमा। इत्थमपि न
क्रियते। करी वर्त्तते। किं भूतः करी श्वेत [illegible]दः। क इव वारिद इव। किं भूतः। विद्युत्वान्

धि॰

इस धिक॥ अथ ...कोपमादोषः॥६२॥ मुखमिति। हे देव ते मुखं चंद्रमिवालोक्य हृष्टा स्त्रीव
ला मिथ्यासूपहासम्पद्ये हृष्टिपुरुषोयं अस्मीलितौ च नातो कुमुदमितियुक्तं मुखमिव तान्यकति।
किं भूतं मुखं चंद्रवत् ...ह्लादकं॥ तथा सादकं मुखं न पुंस्त्वके चंद्रः। पुल्लिंगे दत्ते लिंगमनेदपि
उपमास्यात्॥६९॥ उत्क्षेत्रामध्ये समासो पम्यमेगदंद्रिं धनुरिवात्र निर्जेत॥ सरोजनेत्रं पुंस्त्व
हमृस्त्रीलिंगे अत्र नेत्रं पुंसकं स्त्रीलिंगमनेन स्य समासेन नतिवो भूतत्वान्नदोषः॥ स
रोजहस्ताः स्त्रियः सुमुखिभिः किंभूता निजभर्तृकरजायेन रंभायै ते सोवस्तः स्तनपक्वे यो
यासां तास्तथा॥ उत्क्षेस्तने ...सो स्मरः कंदर्पस्तेन प्रहितो यो बाणगणस्तस्य
श्रेणी जर्जरा हृद्वा॥६८॥ अथ रूपके लिंगभेदं दर्शयति। हस्तारोपेति। हे पुल्लिंगे कहली
स्त्रीलिंगे पुंल्लिंग स्त्रीलिंगयोर्भेदस्य रूपकेन ...नदोषः। काचित् स्त्री अवरूपता
...कुपित भर्तृ कासती ति। कैहृष्टि बाडव ... लोचनयुगल ... स ...
...षचासेच यामास यतन एवल स्तायत ... स्तक पोल ... हस्ताये ... न्यस्तः स्थापितः

२०

कपोलतटे यो य पातथा अत एभिः परस्परं मिलन्तः ते एकीभवन्ती कंकणकंडन्तानां श्रीः शो
भा यस्याः सा॥ ६५॥ अथ पुल्लिंगवस्तूपमायां लिंगसंख्यावचनभेदे दर्शयाति बहुवीरेति। अशो
कः अनेनिर्ये हे रेशः दुतोः अनिः परमोत्तमो जानः। किंभूतेयं हुवं शोबहुवीरे बहवो वीराः रू
पादयो यस्मिन् । तत्र हे शांतः। केतक्या आधिक्यान्यपि दृक्कानि समस्तान्यपि पत्राणि किंसुर
भीणि स्युः सुगंधानि स्युः। अपि तु अन्यान्येव कानिचिद्भवंति। अत्र वंशस्य केतक्या उपमानं
वीराणां चान्यद्रव्योपमानं वंशः पुल्लिंगे केतकी स्त्रीलिंगे वीराः पुल्लिंगे दृक्कानि नपुंसके। अस्त्री
नेमिः श्वेकः सुरभि दृक्कानि बहूनि एवं च प्रतिवस्तूपमायां लिंगवचनभेदो भवति न दूषणं
॥ ६६॥ अथ रूपकस्य लक्षणमाह। रूपकमिति। यत्र साधर्म्यात्सादृश्यात्। अनयोरुपमानोपमे
ययोरभेदे ऐक्यं वर्ण्यते तद्रूपकं तच्चतुष्प्रकारं। समस्तं असमस्तं सखंडं अखंडं समस्तसमासयु
क्तं च असमस्तं समासरहितं। सखंडं सावयवं अखंडं निरवयवं च तद्भवति॥ ६७॥ तत्र पूर्वं सम
स्तं दर्शयति। किरणांधकारेति। निशापि शशी राजा राक्षसी कुलोप

41

२९

स्वानानव्य वरत पर्यं इति स्मा किं भूतानि क्षितां धकारके रात्रौ [illegible] नाति [illegible] ताराएवा स्विवम
णपोयपा स्मानथा। पुनः किं भूतानां कुत्तुकानां प्रकानां ध्वनयए [illegible] तानि पे का स्तानि इ ध्याना।
अत्रानिशा। पाडु पमेयेस्यपि शो व्याउ पमाने स्येसमासकरणो [illegible] मस्तसंपूर्णपि शा [illegible] ४३
कथ। ना न्तरखडं॥ ६८॥ अत्रसमस्तमुपमेयेनसह समासेन [illegible] हते अखंडसंपूर्णरूपक इत्यपित।
संसारेति। अत्रसंस्तोरेखिलकूपधर्म आरोपणारवंड से पूर्णं [illegible] मासरहितत्वाच्च असमस्तं॥ ६९॥
कं५ समस्तंसमाससहितं खंडं अंसं पूर्णंरूपं इत्यपरे। अधरेमिति। नेरुणाः पुरुषा [illegible] कामिनीवद नप
न चंद्रमनसः अधरोष्ठं मुखेनेव चौरचिनयने नस्त्या नासिकया स्वासुरभिं चंरसेनपरस्त्रा
द्दशा युगपत्स्समकाल निपपुः पिबंतेस्म। अत्रसर्वंविशेषाणं पानमुच्यते। अत्रचंद्रमसोनकश्चि
आतिपातितोधर्म एषअस्वानानारंवडरूपकं॥ ७०॥ समस्तरंपंरूपकं इत्यपि इति। ज्योत्स्नेयोति।
निराकरड इनेस्मा। उद्दयंयाप्नवान्त्र। किं दोषाः। निनुणया उच्चैर्वल। सौर्थं श्री रार्थभिवक्रमर्द

२९

श्रीअकमलस्वरूपं किं कुर्वन्त्यन्योन्यस्तया कांसाकुल पर्वतनसा हतां उर्वी परिश्रान्ती धवलीकुर्वन्॥ ७१॥ अथ
प्रतिवस्तूपमालक्षणमाह॥ ॥अनुपात्ताविति॥ यस्मिन्नलंकारे वस्तुनः प्रतिवस्तुनासह
साम्यं साहश्यं प्रतीयते॥ ज्ञायते॥ सा प्रतिवस्तूपमालंकारो बुधैरुक्तः॥ इवादीनां अनुपा
त्तौ सत्यां॥ अग्रहणे सति॥ ७२॥ अथास्योदाहरणं॥ बकुलेति॥ व्याख्या प्राग्वत् ज्ञेया॥ ७३॥
अथ भ्रान्तिमतो लक्षणमाह॥ वस्त्विति॥ यत्रालंकारे अन्यत्र वस्तुनि तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः
निश्चयो जायते स भ्रान्तिमान् स्मृतः॥ ७४॥ ॥अथास्योदाहरणं॥ हे मदकमललति॥ कापि सखी
कामपि सखीं प्रति ब्रूते॥ हे हस्तेलाक्षि विस्तीर्णलोचने भ्रमराणां श्रेणी तव वदनं हे मुग्धे कमलमि
ति पतति॥ नयनं नीलोत्पलमिति भ्रान्त्या हस्ते कुसुमइति भ्रान्त्या पाणि पतति तस्माद् त्रस्यते॥ अ
त्रांसत्रियादीपे हस्तेयं भ्रान्तत्वालंकारे॥ [illegible] श्रेण्यां॥ ७५॥ ॥अथाक्षेपालंकारमाह॥
उक्तिरिति॥ यत्रालंकारे युक्तिरेव छेदन प्रतीते॥ अर्थसामर्थ्येन स्थाने प्रतिबोधाय ज्ञायते तं बुधाः
[illegible] ॥नयाद् [illegible] ॥

२

२२

अत्रोत्तहरणंत्रयंदर्शयति ॥ इंद्र इति ॥ स यदि कृष्णेन रंकस्तु नः श्रीजयस्यवसिंहदेवो वर्त्तते ॥ तर्हि इंद्रे
ण किं यदि तु द्विषंः श्रीकल्याणनामधेयकरी वर्त्तते तर्हि ऐरावणेन किं ॥ यदि तु स्मृतापोवर्त्ततेतर्हि दं
भोलिना वज्रेण किं अत्र भ्रमते यदिसात्तत्तु श्री अरणहिस्लुपहृ भाभि धूत्ता नाहिं ननु निश्चयेन अयस्य वंगो
निमुधा ॥ ७७ ॥ यस्यास्तीति ॥ यस्य पुरुषस्य मनो न रक्षकेजनिवासेन रमएव क्रूर उठत्तं गस्तत्र निवा
से व्यसने रसिकमस्ति ॥ हिंसा विध्वंसः ॥ अन्तं तस्तयं चोर्यंत त्रतत्परः सुतरामतिमाये नेभेस्तः ॥ अत्र नि
षेधपरतीतराक्षेपाक्षेपः ॥ ७८ ॥ इथमिति ॥ ये पुरुषाः कीर्तिनिः छंति ॥ कीर्तिवांछांन कुर्वंति ॥
यशक्षणमपि दयां न कुर्वंति ते पुरुषा धनं येषां इव मरकतम् यापि आप घपि धनंददंति आविलुन
दृशति उभयत्राप्यर्थसाम्यात्कोकाव्याख्यायाभ्रस्तात्निषेधः प्रतीयते ॥ ७९ ॥ अथ संशयपलक्षणं ॥ दूमिति
साम्याद्वस्तुहरूपाद्वयोरिकेकः संकाशान्ते संशयः संशयालंकारः स्मृतः ॥ दूली ति किं इद्वाणेन
धइ मनेन ॥ सोपि संशयएव हेतुभि निश्चित संशयनिश्चयालंकारः स्मृतः ॥ ८० ॥ अथ संशयोदा
हरणं ॥ किं वेरं ततो वैरिणां लक्ष्मीः अनेनराज्ञा के रघुषु धस्वा आकृष्यावच्छते कुके विः रांकते हराज

२२

का

[illegible]

रूपालंकारवर्ग दृष्टः कवीनामेवंमतयः स्फुरंति। एवं किं एषः प्रतिपदोक्ति स्यात् केशपाशः॥ अथवाऽसमा
पोनलक्ष्मैः॥ ८०॥ अथ निदर्शनालंकारलक्षणं [illegible] इति। स एषः [illegible] स्यात् [illegible] अ
यावच्छुः स्याच्चहारचतुर्भुजः कथं न॥ आह्लाले अयं [illegible] कर्णदेव नृपसूनुः [illegible] तदेवावर्त्तते।
किंतु उपलक्षणाच्चिह्नं तदाह। स्पंदनस्य रथस्य ध्वजे [illegible] रोपेन समभ्यधात्॥ ८१॥
दृष्टांतमाह॥ अन्वयेति॥ अनुगताकार व्यतिरेकान्वयः स्वतः पृथ्व्या रूपमयोपमाने यो दृष्टांत [illegible] कथ्यते
व्यतिरेकव्यापन्न यत्र क्रियया क्रियते तं दृष्टांतं कथयंति मनीषिणः॥ ८२॥ अथ दृष्टांतोदाहरणमाह॥ पातिता दृशानां।
नां अनार्यलिंगसंसर्गसंबंधं निर्मथ्य [illegible] तदुरेण संसर्जितं [illegible] कथयत्कारः जरती नौ कुचयुगले स्तनद्व
यं परिहरति स्मनीति। ८३॥ अथ व्यतिरेकलक्षणमाह। केन [illegible] इति यत्र द्वयोर्वस्तुनोः केन
चिद्धेकेन पौरुषयाऽऽद्यना धर्मेण निष्पन्नसमभावयोः एकतरस्य द्वयोर्मध्ये एकस्य कस्यापि आधिक्य
ता भवति स व्यतिरेक उच्यते। ८४॥ भोस्विति। अयमिति हे पृथ्वीपते नृपुंगव मृगपतेः सिंहस्य च
पुरुषस्य गुणैः समभावोऽस्तु भवतु इति समता। एकस्य राज्ञः आधिक्यमाह। किंतु [illegible] दोषः॥

किं स्वेगतो राज्ञः सकाशात्प्रतिभाश्रः संग्रामं मुक्त्वा घने विश्रांति । अन्ये मृगपतिं अत्रांकमानाः इति
व्यतिरेकः ॥ ८६ ॥ अथापह्नुतिलक्षणमाह । नेतीति । अत्र साहश्यादिसपह्नवपूर्वकमिति
उच्यमानवस्तु नोपलापपूर्वकं सूच्यते । इलीतिकिं । एतत् । इदं नहि । नञ्त्रिते एतीदं ॥ सा इयमप
ह्नुतिस्मृता ॥ ८७ ॥ अथोदाहरणं ॥ नेतीति । निम्नगायां रात्रौ तीक्ष्णासन्ध्या । अभे धीएतोकेनानिविडुमे
त इन्दुमारज्जः । किंभूतं अंधीभूतानि भा. शोकनानि लोचनानि येनतत्तथा । एषरेणुः किंभूतः निम्नगामेदाति
समागमे सर्वलोकविजयाय प्रचलितो यो सोऽपंचबाणः कंदर्पस्तस्य सैन्येन उत्सादितः ॥ ८८ ॥ अथ तुल्य
योगितालक्षणमाह । उपमेयेति । यत्र उपमेयं वर्ण्यवस्तु उपमानेन सह समीकरणाय योज्यते ।
तुल्यैककाळक्रियया एकस्मिन्काले क्रियाएककाळक्रियातयासा तुल्ययोगिता भवति ॥ ८९ ॥ अ
स्योदाहरणं ॥ तमसेति । गुरौ साधुवर्त्मनां प्रभुतासमर्थता भानोः सूर्यस्यात्र पुनः । लक्ष्यद इयते ॥
किंभूतानां साधूनां तमसां धिक्कारे च लुप्यमानानां ॥ धर्ममार्गलं प्रवृत्त नायस्य प्रभुः सम प्रीव
र्तते ॥ से अत्र दृश्यते । वर्तमानकाळस्यैव । क्रियासंबंधात् उभयत्रापि ॥ ९० ॥ [illegible] ॥

अथोत्प्रेक्षा ॥ लंकारस्य लक्षणमाह । कल्पनेति । यत्र अर्थमानस्य वस्तुन औचित्यसात् । योग्यस्य तत्का
निकल्पना क्रियते । सा उत्प्रेक्षा स्मृता ॥ किंभूता । इवादिभिः शब्दैर्द्योतिता ॥ प्रकटीकृता ॥ ११ ॥ अथोदाह
रणमाह । नभस्तलेति । चंद्रस्य कांतयः करा आकाशे किंचिद्विकचम् अल्पमिव प्रविष्टाः प्रसृताः ॥ चकोरि
र उत्प्रेक्ष्यते । जगत् गिलितस्या हसतो हास्यं कुर्वतो धकारस्य राक्षसस्य दंष्ट्रा इव ॥ १२ ॥ अर्थांतरन्यासलक्ष
णमाह । उक्तसिद्ध्यर्थमिति । उक्तस्य पूर्वप्रतिपादितस्य सिध्यर्थं अन्यार्थन्यासः कथ्यते । किंभूतः व्या
प्तिपुरःसरः ॥ एवं सर्वं घटते इति व्याप्तिः । तत्पूर्वकः सः । अर्थांतरन्यासः सद्विधा । कैः एकः श्लिष्टः श्लेष
सहितः ॥ द्वितीयोऽश्लिष्टः ॥ १३ ॥ अथाश्लिष्टोदाहरणं ॥ लोलेत्यमिति । स्त्रीणां वधूनां मधुनो मद्य
स्य पानात् । अक्ष्णो लोचनानां रक्तत्वं बभूव । किंभूतानां मध्यम् असितानां च तु निलोत्पलवत् भा
सां तिर्यग्यातानि तथा गिरां वाणीनां प्रचारः अपरः प्रकारो बभूव । एवं घटते हि यस्मात् कारणात् खलु
सतु भावो अनाचरणीयः ॥ सुरा मदिरा तस्याः अनुभावः प्रभावः अपरपदे सुरा देवास्तेषाम् अनुभावो

चीतनीयः इतिश्लिष्टमुखेन यं ॥ १४ ॥ स्तुंगा इंद्रेरितिपादपावस्ताः कुंजराणां स्तुंगा इंद्रेः सूर्यैर्लोपिताः से
तव्वारूपथा भवति ॥ तथा पुष्पोत्सर्गे च कुं ॥ अर्थांतरन्यास्यति ॥ उद्धतेः पुरुषैर्नीतत्र्यं पथा भवति
तथा पापथशक्रांतानभवंति ॥ तावत्स्व क्ष्याकारा ॥ किंचित्किं नयच्छंति ॥ आपितु न इति ॥ १५ ॥ अथ स
मासोक्तिलक्षणमाह ॥ उच्यत इत्त ॥ यत्र वस्तु मिषु स्पष्ट स्तेन ः प्रतीतिजननक्षमः ॥ प्रसमासा इनसम
मासोक्ति लक्षणमाह ॥ धर्मांसदृशाअन्यद्वस्तु उच्यते इति समासोक्तिः कथ्यते ॥ कस्मिंश्चित्तु रूपेमनः प्रियायां सतायां स्रो
केकुर्वति सति सखा प्राह ॥ मधुकरेति ॥ हे मधुकर भ्रमर शोकमाकुरु ॥ कस्मिंश्चित्कुसुमेषु विचरन्
यारेवे क्षते सति सा मालती कथं तु मिलति ॥ किंभूता ॥ वनतुहपातेन दवेनादग्धा ॥ एतावता समन्यस्त्रीषु र
मस्व सा प्रिया कथं तु मिलति इत्युक्तं भवति ॥ १६ ॥ अथ विभावना लक्षणमाह ॥ विनेति ॥ यत्रैव कारणं स
मस्तं विना कार्यस्य दर्शनं ॥ भवति सा विभावना ख्याते ॥ कुतोनैसर्गिकसत्वाभाविकस्य गुणे तस्य विभावना त
द्रा वं विना कार्यस्य दर्शनं ॥ भवति सा विभावनाख्यते ॥ अनध्ययनेति ॥ जिनेश्वराः पुष्पानां स्तुवि भूताः ॥ अध्ययनं विनापि
प्रकटनात् ॥ १८ ॥ अथोदाहरणं ॥ अनध्ययनेरिति ॥ जिनेश्वराः पुष्पानां स्तुवि भूताः ॥ अध्ययनं विनापि
ष्ट्रसः नावद्यते अध्ययनं मरानं येषां ते अनध्ययना ॥ तेचते नावद्यांसश्च इति समासः ॥ एवमग्रेपि ॥ अध्ययनं

कारणं । विद्वत्त्वं कार्यं अन्येजना अध्ययनेन विद्वांसो भवंति जिनेश्वरास्तु तेर्विनापि स्वाभाविक
तार्थसूक्ष्ममपि रमोत्कृष्टरूपातिशय स्तत्वात् ॥९९॥ अथ दीपक लक्षणमाह ॥ आदौ ति ॥ पद्ये आदि
र्तिनाम मध्यवर्त्तिनाम अंतवर्त्तिनाम एकपदार्थेन वाक्यस्य अर्थसंगतिर्जायते तद्दीपकमुच्यते ॥१००॥ अथो
दाहरणं ॥ जगुरिति ॥ हे स्वामिन् हे राजेन्द्र गंधर्वास्तव पावनं पवित्रीकरणक्षमं यशो दिवि देवलोके ज
गुर्गायंति स्म ॥ च पुनः किंनराः कुलाचलानां केदारेषु कुवारिंवा [illegible] तर्षेण तव पावनं यशो ज
गुः ॥ अत्र जगुरिति क्रियापदं आद्यवर्त्ति [illegible] ॥ दीपसंबंधः ॥ अतो दीपकं ॥ एवं मध्यक्रियाप
दं सर्वत्रापि संबध्यते ॥२॥ अथ मध्यक्रिया दीपकोदाहरणं ॥ विराजत इति ॥ निशारात्रौ हिम
रश्मिशीतमांशुः विराजते ॥ रात्रौ दिवि आकाशे तारका द्योतंते ॥ निशि कुमुद्वत्युत्पलाः विभांति ॥ निशि
दीपकाः गृहे भांति विराजत इति ॥ निशी सत्र कोरक दीपकं ॥३॥ अथांतक्रियालक्षणमाह ॥ घस्त्रे न इति ॥ वस्त्र
नो वर्ण्यपदार्थस्य उत्कर्षं वक्तुं आधिक्यं प्रसाधयितुं यद्वस्तु [illegible] भाव्यमुच्यते तं मतिशय [illegible] कार बुधा वदंति ॥३॥
अस्योदाहरणं ॥ [illegible] ॥ हस्तिनी [illegible]

२५

मा तासु मुहूर्तेषु सुरद्विषो धिक्स्तो निद्रा अपथ्यानिता छाति निद्राभंगो न वली सर्पः ॥ केः नू त्वा अंतराळे
मध्ये लुंठतो यं गिरयः पर्वतास्तेषां यः परस्पर संगभंगः शिखरास्फालनेन तेन घोरा रोद्रा ये आ
रवाः शब्दास्तैः रत्नाकरेषु महोदधिषु त्वया तारितास्तु ते अत्यन्तं बलेषां तरुण्यस्तासां श्वसि
तानिलेन श्वास सतत वायुना संमूर्छिता वर्धिता दूरमत्यर्थं कल्लोलाः पत्रयत्यां तेषु अत्र एवं निश्वसि
तानिलैः समुद्रस्योत्तानसंभवति कुतस्त्वत्तल गर्भवर्तिपरंपरा शिखरास्फालनेकुतस्त्वविष्णो
निद्राभंगः परंतु राज्ञः प्रताप निकरं वर्णयितुमिदमुक्तं ॥ ४ ॥ एकेन्द्रमनीलशिला यां इत्पर्वते
अमीयेकदंडो परि स्थिता नितस्स दशानि छत्राणि आतपवारणानि तर्यक्तं प्रस्तता निःसु
तदा श्रीपार्श्वनाथस्य मूर्ध्नि फणीस पडुपमीयते ॥ उपमानं प्राप्नोति किं भूतैः फणैः सप्तसं
ख्यापूर्णा यस्य सतथा श्रीपार्श्वनाथस्य पर्वतेन सह उपमानं संभवति सूपमेव लक्षितात् फणेन श्री
पेफदंडेन सह उपमानं भवति सप्तफणानां सप्तछत्रैः सह उपमावर्तते ॥ पर्वतश्चैव दंडोपरि

घर

वृत्तानि सत लक्षणं। त्रिशि नसंभवंति अतः श्रीपार्श्वनाथस्य फणानामुपमानं नास्ति। अयमतिशयः
प्रोक्त इति ॥५॥ अथ हेतुरुत्प्रेक्षामाह। यत्रेति। कृतुः पुरुषस्य किंचिद्दृष्ट्वा मुत्प्रेक्षायितुः पत्त घोग्यता युक्तिः
नहात घोग्यमस्यास्तीति युक्ते। प्रेक्षाबंधे। भूत्वा प्रकाशयति। विधे सहेतुरुत्प्रेक्षा ६ कथिता ॥६॥ अथास्या
उदाहरणं। जुघणेति। बालिंगितं करोति। गानं विदधाति। कीदृशी बाल्विका यौवनसमयोन्मत्ता। हेतुगर्भितं व
दाहरणं। पुनः किंभूता नाथस्यावरहेणातशास्वामिनो वियोगेन दुःखिता। कीदृशं गीतं कुहाम्यूलं व पोक्षितः।
करुणत्वेन आलापिलोम पुरः स्वरोपपन्नवतः। कीदृगं गीतं स्मारं एवं विधं। गीतं तु नमतत मत्तेन यो कस्य योग्य
तामुक्तिः ॥७॥ विश्वासोय इति। तत्र योपिन अधुना पाथकान्मारयतीस केंद्रे एकोमृगं कस्त्रैकमाः। किंभूतः।
विषन्नास नेतः। एकस्मादेव समुद्गृहीतं नन्द्यावर्तमारयतीति। तस्मात् एव मारयतीति युक्तं। द्वितीयः॥२
दृष्टो नाश्रयाः दक्षिणायाः सकाशागतः पवनोवायुर्मन्थ्यानिलः। अन्योपि सुतांतव रात्र्यायोमारय
नीति नतीयः। शिखरीव खलु किंभूतः जातपक्षाः। जातानि उत्पन्नानि रत्नाकरानिप आदि पुष्मिन्स
तथा। अन्योपि कश्चिन्न तं सार्धि गीजनान्मारयतीति। अथ पर्यायोक्तिलक्षणमाह। अनद्य रतिः। अत
मतनयाय यत्र अल्प्यमानेना पैनिविवक्षितं प्रतिपादायतु

माक्षिप्तं यथैस्तैः ज्ञायते तत्पर्यायो किं भवेत्॥ ९॥ अथोदाहरणं॥ तेसे भोमस्तार एषु त्वं चेतेन्याम्बस मन्त्रस्य वैरस्त्री
जनस्य च परस्परं द्वेष आसीत्। यस्मात् के। खले स्या हानिव ह। खुरः वृक्षानि विडे स्पु तातिं चकार॥ अन्योऽपि र
पुरुस्त्रीजनस्तोतातें सं जहार॥ कैः वृक्षा। अत्रू जले। वृक्षा॥ द्वेषस्य कंचिन्नहे एवं कुरुते अन्यपक्षसहमिति॥ अ
त्रापि पवो मारुता इला वृक्षितं॥ तद्दूनना अर्थेन यतो यतो नसाक्षी स्यात्तेपाद्य ते तो तस्परता॥ ९॥ अथ स्व
माहितलक्षणमाह॥ कारणोति॥ यत्र भार्यस्यावेन एवं दैवयोगात्॥ विधिवशात् कारणात्तस्य भार्यैस्याद्दस्यते
नरस्य संपातव्याधि जपिते भवतीत सूमाहितं। नामालीकारो भवति॥ १०॥ अथोदाहरणं॥ मनस्वीनीति॥ म
मनस्विनी मानवती यावत् निरुपयौ रात्रो बल्लभ प्राणवल्लभस्य प्रियमंगलुमुक्तौ हितामुल्लुका च तत
रस्मिन्नेव काले सोधाद्धरिरवीग हांगणमपूरस्य कूज॥ शब्दं चकार॥ किंभूतो मयूरः नवसूयाभोधरस्य
योधौ वृक्षांमं श्रोनाहगर्जितं तेन प्रवृद्धिवितो जागरितः॥ एतावता मनस्विन्याः कामपरवशत्वेन मानमपहा
य मत्तगृहगमन प्रारब्धं तावद्दैवात्मेघो जगर्ज तस्य सोधशिरवीनुकूजद्भूते हेत्वं तराभ्यामाभ्यां
कामोद्दीपकाभ्यां असंतगमनेत्कंठिताजातेति भावः॥ ११॥ अथ पारिवर्तिलक्षणमाह॥ पारिवर्तिनीति।

श्री

मत्रयस्मिन्नलंकारे सहृदयस्य सहृदयेन तत्स्वानुरूपेण अर्पेन सह अर्थस्य परिवर्तनं परावर्त्तो जा
यते। असौ परिवृत्तिर्मता ॥१२॥ अथ सहृदयोपहरण ॥ अंतर्गतेति । हे मर्त्ते हे स्वामिं
स्त्वद्वाराति वर्गस्त्वद्वैरि समूहो गुहासु कंदरासु याते। किंभूतो गुहा[illegible] गुहा । को द्वारा
लिंगहालि। स्फुरत्सहीपानि। किंभूता सुगुहासु। अंतर्गतव्यालफणीनां मध्ये वर्द्धि
ष्णुसर्पफूत्कारज्वालानां भालतलस्थासिनादीपिता भः। पृथ्वीयास्तु तास्तु फणिमणिदीपि
तगुहालक्षस्य अर्थस्य परावर्तनेन गृहाणां सहृदयोपरिवृत्तिः ॥१३॥ अथवा सहृ
योग्यहरणं यथा प्रहारमिति। यो राजा समयति संयामे प्रहारं दत्वा पार्थिवानां जीवितं जग्र ४
याह। गृहीतवान्। चपुनः वैरीणां [illegible] संगरभंगी मल्लकारमपरं परागृहीत्वान् एवा
निर्ददौ ॥ अत्र प्रहारसहृदयेन जीवितव्यं नष्टं संगरभंगी सदृश्यानि दुःखान्यर्पितानि ॥ अतो
सहृदयोपरावृत्तिः ॥१४॥ अथ यथासंख्यलक्षणमाह ॥ यथोक्तानामिति ॥ यत्र एकत्र उक्ता

२७

नानिबद्धानां संबंधिनोर्थाः पुनरुक्ते ने वक्रे मे श्रवध्यंते न यथासंख्यमुच्यते ॥२५॥ अपोढाहरणं ॥
मदुसुजेति । अत्र मेवं मन्यापिसा निमणालानि किसलया निकिसलयाः पल्लवाः प्रभाभि
कमलानि । एतानि त्रीण्यपि विरहापाद्रवियोगसंकटवैरात् अंगे शरीरे तापं तन्वंते
विस्तारयंति । वैरहेतुगर्भितं विशेषणमाह । आननलक्ष्मीणि गृहीतस्तोमानि । अन्योपि
लक्ष्मीको बलात् गृहीते भवति । अन्योपि बलात् गृहीतलक्ष्मीको भवति स वैरं वहति । आपाद्यपात ॥
भ्रान्तापं करोति । कैः आननलक्ष्मीणि मनुजलंति काम्यां पाणिलानि आननलक्ष्मीणि
भूतानि । एवं चरणकमल कांसाद्योणिनाएं रक्तकं दृष्टसाः कसलयाः आननलक्षाः भूताः चार
णा आनने नेपमानि गृहीत स्तोमानि रत्नानि ॥२६॥ अथाविषमलक्षणमाह । वस्तुनोरिति यत्र प्र८
दृष्यावस्तुनोः केनापि आनो विसेनायोगपत्तेन संबंधमसंभाव्यं वदेत् ॥ तं विषममाहुः ॥२७॥ अ
थोदाहरणमाह । क्व देवेति । जयसेनो राजीमतीं अत्र तणोद्योतामिस्याह । हे वत्से इदं तेन वपु
कः किंभूतं कदलीगर्भविलुलोमसं अथ पद्मांत परिक्लेशः । अनस्यागीभार ॥ २७

प्र२

५सजन्मकालमेवकार्यकारणंचेत्स्याद्युक्तिरक्रमसर्पः॥ +

कर्णैकीभूतः शक्रेराहायीः॥ अत्रशरीरस्यातिसुकुमारत्वेन ग्रतस्य असंतके राहायसेन
संबंधेनसंभवतीतिभावः॥१८॥ अथसहोक्तिलक्षणमाह॥ सहोक्तिरिति॥ यत्रकार्य
कारणयोः सहसमकालमेवसमुत्पत्तिःकथ्यते॥ किमर्थंकथ्याहेतोः कथनामकस्यवर्ण्यस्य
राज्ञोदेतयोः कार्यकारणयोर्जनिउत्पत्तिस्तत्रप्राक्कार्यस्यसतउत्पन्नप्राक्सत्वस्यभावात्
तत्तेकथानायकएवसमर्थः सासहोक्तिर्भवेत्॥१९॥ अथोदाहरणं॥ आदृत्तइति॥ असौ
श्रीमान्राजाविद्विषांयशसासहकोदंडं धनुराहत्तेस्यामेविद्विषांमदेनअहंकारेण
सहकोदंडनमइति॥ विद्विषांश्रियासहकोदंडं कर्षयति॥ अत्रवैरिणांपक्षेग्रहणंकार्यं
स्वधनुग्रहणंकारणंयतोधनुर्गृहीत्वानिर्जितेषुवैरिषु यशास्वस्मिन् आगच्छति॥
वैरिणामहंकारनमनंकार्यं धनुर्नमनंकारणं द्विषांश्रियआकर्षणंकार्यंकोदंडाकर्ष
णंचकारणं॥ अत्रराज्ञः पौरुषाधिक्यवर्णनाय सहोदितकार्यकारणयोः सहभावउक्तः॥२०॥
अथावि

२ ५

रोधालंकारलक्षणमाह ॥ अपालेति ॥ अत्रवाक्ये आपाविपद्यानमात्रे विरुद्धस्य माभात परं तु
नतं स्वतः ॥ न परमार्थतः ॥ किंभूतं विरुद्धत्वं ॥ शब्दभूतमर्थभूतं च ॥ सविरोधस्स्मृतः ॥ २१ ॥ अथ घटू
द्वस्ताविरोधे उदाहरणं ॥ दुर्वारेति ॥ जरासंधे राज्ञा जरासंधेन यादवः सैन्ये अन्वेतन्मेद ते
स्मृतिकृष्णनारायणः संज्ञां वेतन्यमवाप्य पुनरप्युयुधे ॥ कृस्तति ॥ तेनश्रीनेमिनारायणेन श्रेयसे
धिषु जरासंधपक्षीयेषु स्वबालिषु खलेषु सत्सु जितेषु सत्सु स्यादस्वेन मारितेषु सत्सु ॥ किंभूते
न नेमिनाडुर्वारबाणविभवेन ॥ दुर्वारो बाणविभवोयस्य महाक्ये बाणविभवः शरसमूह वायस्वसतेन ॥
जगरः कवचो दंडो वारबाणास्तु कंचुक इति वचनात् ॥ धारबाणः सेना हउच्यते ॥ दुर्ष्टोवार
बाणस्याविभवो यस्य तेन ॥ यः किं दुर्वरि नाशविभवः स्यात् ॥ सरूपे सुवर्मशोभनसंनाहः
स्यात् ॥ इति शब्दविरोधः अर्थतत्त्वाद्विरोधे इति मुख्यायः ॥ ॥ अथवा किंविशिष्टे
नश्रीनेमिनाडुर्वारबाणविभवेन ॥ दुःखेन वारयितुं शक्यो बाणविभवो यस्य परेषां
तेन ॥ पुनः किंभूतेन सुवर्मणापि शोभनं वर्मकवचं यस्य तेन ॥ यः सुवर्मा स्वरूपं परेषां

२८

वाणसहने अक्षमः । अथ स्वरविरोधपरिहारो दुर्वासो बाणगा विभवो यस्य पूर्वैरिति भावः ॥ पु
नः किंभूतेन लोकेषु उत्तरेषु प्रधाने वक्रो भवतीति तेनापि उरुभवरोदुवेन सर्पः ॥ पु
कुम २ नः किंभूतेन धीवरेण मत्स्यवधके नेति विरोधः ॥ अथ च परिहारः धीवरेण बुद्धिश्रेष्ठे
न ॥२२॥ अथार्थस्तविरोधोदाहरणं । येनाक्रान्तेति । येन राज्ञा सिंहासनं क्रान्तं वैरि
राज्ञां मस्तकानि नतानि । यत्किल आक्रम्यते तदेव नमति अत्र स्वं अन्यदाक्रान्तं अन्यं नमि
लं मिसर्पदिति विरोधाभासः । तथा येन राज्ञोऽपि सैन्या मेरावपि क्षिप्ता । दिग्गतेषु कीर्तिर्याता ।
पाक्षिप्ते तन्न दूरे याति ॥ अत्र वन तथा ॥२३॥ अथावसर लक्षणमाह । यत्रोपेलिता य
त्रप्रस्तावे पर्यस्य वर्ण्यार्थस्य पडवं प्रासङ्गिऽपि तिरलक्षणं संभवति सुबुद्धेरेव स्वरः प्रोक्तः ॥२४॥
तोर अथोदाहरणं गम्सड्डति । स एव राजा वर्त्तते । अथो जय सिंहदेवः कीदृशः । राजा नि

57

निश्चयेनसाविद्धि ॥ केन आनंदेश्वरहर्षपवयस्यसुनवक्षात्रिल्लपराजितत्रपंचेनविज्ञातः ॥ किंभूतः स्वच्छंतमः

स्याधिनतमोविक्रमोबलंयस्यस तमुपलक्षणतामाह ॥ येनानेनराज्ञा सोपिप्रसिद्धोपि बर्बरीनामनगरेश्वरोराक्षसरू

रूपोराजसमुद्रसंग्रामेजितः पराजितः ॥ अत्र जेयस्य हदेवो अधादिप्रसिद्धस्य बर्बरीकस्य राज्ञोजय

कारित्वेनरूपलक्षणत्वेन ज्ञायते इत्याद्यवसेयं ॥ २५ ॥ अथ सारलक्षणमाह ॥ यत्रेति ॥ यत्रानिर्धारिता सा

माद्यवस्तुनः पर्याप्तताससारास्थानादुत्कर्षः सारं निर्धार्यते परिक्रियते ॥ असारस्तुल्यैनेतरं पुनः पु

धा९ [illegible] आत्मकोत्कर्षानुसारेण सारवस्तु निर्धार्यते ॥ तत्सारमितिसारनामालंकारः कथ्यते ॥ २६ ॥

उदाहरणं ॥ संसारेति ॥ सुगमं ॥ अथ श्लेषालंकारमाह ॥ एकैरिति ॥ यत्र यस्मिन्नलंकारे एकमेव यथा स्यात्तथा एकैः पदै

॥२७॥ र्वा अथवा भिन्नैः पदैः अनेकमर्थं नानाविधवाच्यं वक्ति ब्रूते ॥ सो श्लेषनामालंकार उच्यते ॥ २८ ॥ तेरेवपदैः श्ले

षोदाहरणं ॥ आनंदेति ॥ यस्यराज्ञो भूपालस्य [illegible] आवाप्य संयुगात् सिंधुदेशस्वामी किलेतिसत्ये वक्तो

जयाह ॥ [illegible] किंभूतस्य [illegible] अजानासमंताहानं [illegible] ॥ केः [illegible] ॥ किंभूतैः ॥२९॥

सैः कैः असंतापकैः ॥ संतापं दुःखं कुर्वंतीति संतापकराः न संतापकाः असंतापकराः तैः ॥ अथवा अन्योपि

श्री

सिंधुनाथः समुद्रो राजते चंद्रमसः । उदये सो भंगुरकल्लोलत्वं अवाप्य वेलां गच्छति । तत्र भूमिभांग मोदिति कथं
भूतस्य चंद्रमसः प्रजानां लोकानां करैः किरणैः कृत्वा आनंदमुल्लासयतः । कीदृशैः करैः असंतापकरैः संताप
स्य न तापः संतापस्तं कुर्वंतीति संतापकराः न संतापकरा असंतापकरास्तैः ॥ २९ ॥ अथाभिन्नैः पदैः श्लेषोदाहर
णं ॥ कुर्वन्निति ॥ यो राजापि निशांते अंतःपुरे कांतिमत्तया वृत्त्या राजते किंभूतो राजा कुवलयस्य पृथ्वीमंडल
स्य उल्लासं कुर्वन् । रम्यां प्रभातां भोजस्य श्रियं लक्ष्मीं हरन् । यः अन्योपि राजा चंद्रमाः स निशांते प्रभाते कां
तिमत्तया वृत्त्या राजते किंविशिष्टश्चंद्रमाः कुवलयस्य कुमुदस्य उल्लासं विकासं कुर्वन् । रम्याः प्रफुल्लानि
अंभोजानि सूर्यविकाशीनि कमलानि तेषां भास्तु हरन् ॥ अत्र कुः पृथ्वीति भिन्नपदं । रम्येति भिन्नपदं ॥
तथा भोजश्री भिन्नपदं ॥ ३० ॥ अथ समुच्चयलक्षणमाह ॥ एकत्रेति ॥ यत्र एकत्र एकस्मिन्नेव अनेकेषां
वस्तूनां निबंधनं भवति बुधास्तं समुच्चयमलंकारं ब्रुवंति ॥ कीदृशानां वस्तूनां । अतुल्यरूपाणां अतीवाना
नां अपेक्षाणां नानाविधानां ॥ ३१ ॥ अथोदाहरणं ॥ अणहिल्लेति ॥ इह जगति त्रीणि रत्नानि वर्तंते । तानि का
नीत्याह ॥ एकं अणहिल्लपत्तननगरं ॥ द्वितीयो ऽवनीपतिः कर्णदेवनृपस्य सूनुः श्रीजयसिंहदेवः ॥ तृतीयः श्री
कलशो नामधेयः करिहस्ती ॥ अत्रोत्कृष्टानां वस्तूनां निबंधनं ज्ञेयं ॥ ३२ ॥ अथापकृष्टलक्षणं दर्शयति

कार ४

ग्रामे वासः इति। सुगमं ॥३३॥ अथाप्रस्तुतप्रशंसालक्षणमाह ॥ प्रशंसेति। क्वचित् अप्रस्तुतस्य अ
योग्यस्यापि वस्तुनः प्रशंसा वर्ण्यते क्रियते ताम् अप्रस्तुतप्रशंसामलंकारं सततधियः पण्डिता आ
हुः कथयन्ति ॥३४॥ उदाहरणं स्वैरमिति। सुगमं ॥३५॥ अथैकावलीलक्षणमाह ॥ पूर्वेति। पू
र्वपूर्वार्थ्यैः शिष्टानां अर्थानां उत्तरोत्तरं या विपंचना क्रियते बुधैः सा एकावली मता ॥
॥३६॥ अथोदाहरणमाह हेत्येति सुगमं ॥३७॥ अथानुमानलक्षणमाह ॥ प्रत्यक्षादिति।
यत्रालंकारे प्रत्यक्षात् लिंगतो हेतोः कांश्चित् तत्प्रवृत्तितो ऽतीतानागतवर्तमानस्य लिंगि
नो ऽनुमेयस्य ज्ञानं भवति तदनुमानमुक्तं भवति ॥३८॥ अस्योदाहरणं ॥ नूनमिति। नू
नं निश्चितं नयस्तदा तस्मिन् कोऽपि प्रस्तावे शंभुस्तानकोऽपि विभोः श्रीनेमेः अभिषेको
त्सवा अभवन् ॥ अन्यथा एतासु नदीषु जनो लोकः स्नानेन कथं शुध्यति ॥३९॥ अनेना
गतोदाहरणं ज्ञेयं जिदिति ॥ हे सखि अहमेवं मन्ये ॥ जंभभिल्लोके कुम्भिपूर्वस्यादि ॥३०॥

त्रिशुभ्रं ज्योतिस्तथाप्रकर्षो भवन् पथ्यस्वतो दुर्जनो निशाकर उद्देश्यति ॥४०॥ वर्त्तमा
नकालोदाहरणं ॥ मुखप्र १ चेति ॥ दोषाकारस्य इ अस्याः स्त्रियो मुखस्य किं करतां दास
त्वं बिभर्त्ति किं विराजष्टचंद्रमाः ॥ मुखस्य प्रभया कोसौ बाधितागरहीतां कोर्त्तिर्यस्यासौ ॥
चैव यद्दिनो ॥ तर्हि अयं चंद्रमाः अज्ञानि किं क्षिणोतीति किं पडुपति ॥ हेतुभिः किं पल्लला
न्य ज्ञानि तस्याः नायकायाः लोचनयोः श्रियः शोभायाः हस्तिहरणं तेन सा पराध्यानि ॥
सः किल सेवको भवति सस्वसेव्यस्य राजानुपाडयति ॥४१॥ अथ परिसंख्यालक्षणाय
चेति ॥ यत्र अलंकारे किंचित्साधारण एकत्र प्रतिपाद्यते कथ्यते अन्यत्र स्थाने अन्य
त्र तन्निवृत्त्यर्थं सा परिसंख्या कथ्यते ॥४२॥ अथोदाहरणं ॥ यत्रेति ॥ यत्र नगरे परके
वलं वायुश्चौरो वर्त्तते केषां चोरः पौरसौभरेसंपदो ॥ पुरस्येंद्रपौरं न च तत्सौरभं तं
स्य संपदां ॥ समृद्धिनां ॥ एतावता अत्र नगरे श्रियश्चोरो नास्ति कोपि पायत्रयुवानः यो

61

॥३१॥

वनस्थाः पुरुषाः ॥ वधूजनादेव बिभ्युः किं … रिष्टात् वृत्तकोपात् ॥ एतावताः चाऽन्यद्द्वयं
नास्ति ॥ ५४ ॥ अत्र प्रश्नोत्तरसंकरमाह । प्रश्ने इति ॥ पञ्चोत्तकोरे प्रश्नोत्तरव्यत्तप्र
कटं भवति । गूढं चाथवा उभयं गूढं व्यक्तं वा भवेत् तत्र प्रश्नो … रमत्तेकारं विदुः ॥
पञ्चपूर्वैपादितो नामलंक्रियाणां संसर्गमेकत्र मेलनं तत्संकरं विदुः ॥ ५५ ॥
अस्योदाहरणत्रयं क्रमेण दर्शयति ॥ आसिन्निति । हे साधो अस्मिन्नपाङ्कसं
सारसागरे मज्जतां सतां किं समालंबनं ॥ अत्रोत्तरं रागद्वेषपरिक्षयः ॥ ५६ ॥ कं सं
तीति । हे कोविद त्वं वद … लोराशौ प्रियः कवसति ॥ असौ कोपि अतिरापः प
नूउत्तमेपि न उह्यते । उत्तरं गूढं । असौ खड्गे वसति ॥ ५७ ॥ किमेतन्नमिति । ऐभं द
स्तिसंबंधि किं श्लाघ्यं आभाति । उत्तरं गूढं दानवारि मदजलं आभाति । पक्षिणां
कामाख्या किमभिधानं उत्तरं गूढं । विः पक्षीति । यशः कुतो भवति आजि

॥३१॥

तःसंगमामाल॥ गरूडो नित्यं कीदृशो वर्त्तते शोभते॥ उत्तरं व्यक्तं॥ दानवारि विद्धुरस्तेन
विराजितः॥ एवं वियोगगरूडो वर्त्तते॥ १७॥ अर्थसंकरोदाहरणमाह॥ बंभंडेति बंभ
डसुत्तिसंपुडमुत्तियमणिणो पहासमूहव्व॥ सिरिबाहड इति वण्णो आसि बु
होत्तस्स सोमस्स॥ बंभंडेति॥ तस्य सोमस्य श्रीबाहड इति नाम्ना नृपः पुत्रः आसी
त्॥ किंविशिष्टस्य सोमस्य॥ ब्रह्मांडशुक्तिसंपुटमौक्तिकमणेः॥ क इव बाहडस्तन
यः प्रभासमूह इव॥ लतछत्राद्युकारेण स्वनामसहितसंकरालंकारस्योदाहर
णं भणितं॥ ब्रह्मांडसंपुटमणेरि॥ अत्र रूपकं॥ प्रभासमूह इवेत्युपमा॥ पक्षे सो
मस्य चंद्रस्य बुधः पुत्रो भवतीति श्लेषः॥ श्रीबाहड इति विशेषं ज्ञापितच याणां यो
गे संकरः॥ १८॥ अत्र चमत्कारीति॥ अन्यासामनुक्तानामलंक्रियाणां ओन
बंधे अ१२णेनि निबंधनं कारणं अत्र चमत्कारिता स्यात्॥ अपवा तासां उत्तानलक्षा
वरव॥ अनुक्तानामिति शेषः॥ १९॥ यद्येवं तासां तरे हि एवं रीति वर्त्तते॥ गौडीया

।।३२।।

वैदर्भी चेति। यतः सांतरे अंतररसहिते। स विशेष एष ग्लक्षणेस्तः।।१ दर्शयति। गौडीयारी
तिः बहुसमासा स्यात्। अपरा वैदर्भी असमस्तपदा स्यात्। असमासा स्यात्।।५।। अथ
गौडीयोदाहरणमाह।।१ दर्पेति।।३।। ध्मानघा अयकल्लोलकोलाहलः।। अक्रमेण समूको
त्थविश्वमाक्रामति। किंभूतः कल्लोलकोलाहलः।।१ दर्पेणउत्साटितपचुंगपर्वतरा
तंतस्पयेप्रावाणस्तेषां प्रपातः पुनेनतस्याहयाख्यातेन क्रूराः क्रंदंतो ये लुब्धा विहवः
कच्छपास्तेषां कुलानि तेषां अनेकाकारैः।।२।। विशेषैर्घोरीकृतो रौद्रीकृतः। कथंभूतस्याः
बर्बरहैयेन मथ्यमानपयः पानीयं यस्याः सा तथा। पुनः किंविशिष्टः कल्लोलस्फुर

३२

त्ससरन्। पुनः किं बहुलः सांद्रः। दर्पोत्साटितेति गौडी वा। विश्वमिति वैदर्भी सा सां
तरे कर्त्तव्ये इति। लोकोक्तिरेषा कदाचिन्नेषा न भवति। एषा कुत्र विप्राः प्रकृत्यैव
स्वभावेनैव कल्लोलाः भवंति। एप यस्मात्कारणात् द्विजेंद्र [illegible] माजैरबिणीकुमुदनीक ।।३२।।
रायैः किरणाग्रैः श्लिष्यते स्पृशंति।।५३।। ननु भोः शास्त्रांतरेषु [illegible] त्कारबाहुल्यं [illegible] वि

शेषेण अचमत्कारित्वं च प्रतीयते। ततः कथमेतावंत एवालंकारा इत्याद्याशंक्य उत्तरार्धमाह।
अर्थनेति। येनार्थेन काव्यं स्थितानां पंडितानां मनस्सु अतिचमत्करोति अयं तं चमत्कारकारकं
भवति स एवार्थस्तस्मिन्काव्ये हृते निहर्षेण अनयैव दिशा प्रकारेण अलंकारत्वेन अभ्यूह्यतां
ज्ञायतां॥ एतावता यत्र काव्ये योऽर्थो भव्यप्रकारोऽस्ति तेनालंकारत्वेन ज्ञेयः॥ ५७॥ ॥इ
ति श्रीवाग्भटालंकारचतुर्थपरिच्छेदावचूर्णिः समाप्ता॥ ॥४॥ ॥४॥ ॥४॥
अथ रसानाह॥ ॥पथ्याश्योज्यं शालिशालिप्रभृति साधु पाकेपि प्रकारेण निष्पादि
ते रससहितं अनास्वाद्यं न चतुरचेतांसि चमत्करोति स्वयं रसान् इह शास्त्रे [illegible] मावदा
मः॥ चेत्तो[illegible] व्यापिरस विस्तरे शास्त्र्यातमात्रे कथमवनारपिष्पति लिशास्त्रे शांक
या मतिमती अवज्ञामाभूत॥ इत्याह नो व्यासस्स मासज्ञापनाय व्ययमिति बहुवचनं
॥१॥ विभावैरिति। नित्यं तिष्ठतीति स्थायी। भावयति व्याप्नोति [illegible] लिखितं चे भावा

२२

द्विभिः ॥ प्रकटीकृत रसतां प्रापितः संनिहित भावः । स च वसति प्राणि भव विधस्मात् । तथाहि रति १
उत्साहः २ शोकः ३ हास्य ४ विस्मयः ५ भयं ६ क्रोधः ७ जुगुप्सा ८ उपशमः ९ इति । यतः सर्वो जीवः
सुखसक्तो रिरंसते । १ । स्वहिताय उत्सहते २ समहत्वा क्षितिः शोकया शोचति ३ हसति ४ स्व
परकृतवैचित्र्यदर्शनाद्विस्मयते ५ बिभेति ६ परस्मै कुप्यति ७ परं जुगुप्सते ८ वैराग्येण
किंचिद्यथा सक्तकामः सन्नुपशमं भजते ९ ॥ न स भिन्नविभिन्नवित व्यापारेः कश्चित्कश्चित्स्प
कदाचित्स्यात् । मुख्यावस्था यावत्केवलं कस्यचित्कस्यचित् द्विधिकः कश्चिदूनः के
स्यचिद् चिल गोचर संबंधे कस्यचिदनुचितो ऽपि वः स्लगनिकस्यचिलार्थकः कस्यचिदन्यथा
पि नदृशोषु एवोत्तमसमध्यमाधमभावाः ॥ प्राणिनां सुः ॥ विशेषेण भावयंतीति विभावा
ललनोद्यानादयः ॥ अनुकूलं भावयंतीत्यनुभावाः । कटाक्ष भूजा क्षेपादयस्ते रूभेयापि

२२

मेयाः। सत्वमात्रोद्रेकात् संभवंतीति सात्विकाः॥ ते चामी॥ स्तंभः स्तब्धता। स्वेदः। पुलकः। स्वरभेदः स्व
रान्यस्फुटता। वेपथुः कंपः। वैवर्ण्यं विवर्णता। अश्रु रोदनं। प्रलयो मूर्छा॥ धृतिः संतोषः। स्मृति
स्मरणं। मतिरर्थनिश्चयः। व्रीडा मनःसंकोचः। जडता अर्थाप्रतिपत्तिः। विषाद इष्टानुपाप्तिः। मदः
प्रीतिसंमोहसंभेदः। व्याधिर्मनस्तापः। निद्रा मनःसंमीलनं। सुप्तं निद्रागाढावस्था। औत्सुक्यं वि नि४
लंबाक्षमत्वं। अवहित्थमाकारगोपनं॥ शंकानिष्टविचारणं। चापल्यं चेतोनवस्था। आल
स्यं कार्येषु नादरः॥ हर्षश्चित्तप्रसत्तिः। गर्वः परावज्ञा। उग्रता चंडता। प्रबोधो विनिद्रता। ग्ला
निर्बलापचयः। दैन्यं कार्पण्यं। श्रमः खेदः। उन्मादो मनोविप्लवः। मोहो मूढता। चिंता ध्यानं
अमर्षः क्षुभिच्छा। त्रासश्चित्तचमत्कृतिः॥ अपस्मार आवेगः॥ निर्वेदः स्वावमाना। आवेगः
श्रि संभ्रमः। वितर्कः संभावना। असूया अक्षमा। मरणं म्रियमाणता। एते त्रयस्त्रिं
रादेयनत्वधिकाः। तेनअन्ये अत्रैवांतर्भाव्याः। अमी व्यभिचरंतीति व्यभिचारिणः। केष

३४

चिह्नवंतिकदाचिन्न जाता अपि स्वहेतुक्षये क्षीयंते॥ ज्ञानत्वस्थैर्यं न जवंति तान्यामणिमंत्रौषधि
युक्तस्य कस्यचित् ग्लान्याः तस्य श्रमसमुत्थो जन्ममध्ये न दोवंत्ये वाइत्यादयस्तु रूतस्यक
र्त्तव्यतयाप्रलीनकल्पा अपि संस्कारशेषतां न त्यजंति एकवस्तुविषये तेषामुच्छेदेपि व
स्त्वंतरविषयानुच्छेदात्॥ तस्मात्ते स्थायिनः॥ तथा ग्लानो यमित्युक्ते कुत इति हेतुप्रश्नः स्या
स्यात्॥ तेन ग्लान्यादीनां व्यभिचारित्वं॥ राम उत्साहशक्तिमानित्युक्ते कुत इति हेतु
प्रश्नो न स्यात्॥ अत उत्साहादीनां स्थायित्वं॥ तेषां चेत्तति काव्यनाट्यशास्त्रप्रसिद्धै
र्विभावैः कारणैः अनुभावैः कार्यैर्व्यभिचारिभिः सहकारिभिश्चोत्कर्षं प्राक् प्रमा
रोप्यमाणो नीयमानो रत्यादिः स्थायी शृंगारादि रसः स्मृतः कथितः॥ कोसौ रसः रत्या स्
दि स्थायिन उपादानकारणाः नवरसा एव ते न वा॥ नवसमवायिकारणं द्रव्यमेव स्यात्
रसादयस्तु गुणाद्याशाः॥ तेषां जीवद्रव्ये ऽपि आश्रितत्वेन द्रव्यत्वात्॥ शृंगारे कामं

३४

वस्तु प्रतिप्रयोगि, यथा पुरुषस्य स्त्री स्त्रियाः पुरुषः॥ वीरे स्वपक्षविपक्षगतं धर्ममुद्दिश्य नत्रयं करुणे यो ऽयं।
तास्ये विकृतवेषवागसनुकरणादि॥ अद्भुते पूर्ववस्तु। भयानके पिशाचादि रौद्रे स्वपक्षः। बीभत्से प्रदुष्टसातु
शांतो ऽसर्वसारतादि श्रुतिप्रतियोगिनः॥ एतेषां न्याय्यमिति समवायि कारणं। यथा पटस्य तंतुसंयोगः। विभावा
निमित्तकारणानि, यथा पटस्य तंतुवायतुरीवेमादि। अनुभावा निष्पन्नकार्याणि यथा निष्पन्नपटस्य प्रावरण
गुह्यावरणादि। सात्त्विकव्यभिचारिणः सहजाः॥ यथा पटस्य रूपाकारादयः॥ स्थायिनो नव प्रकाराः। तत्रादौ सा
अर्पिते भवंति॥ ॥अतस्तानाह। शृंगारेति। उत्तममध्यमाधमप्रकृतीनां सर्वेषामभीष्टत्वात् प्रथमं शृंगारस्य
न्यासः॥ न तस्याद्यन्तमध्यस्थो ऽन्त्यस्याहारस्य। अग्रतः शेषाणां क्रमेण। सर्वरसोत्तंसत्वात् तेष्वपि शांतस्य प्रा
तप्राप्त्या। पूर्वेषामष्टानामवादि ऐहिकामुष्मिकादि पश्चात्तो च कस्याचिदेव तात परमार्थस्य पुंसः संभवात्। एवं
चेतेषु येनैव विनिश्चितानि णीताः। नवरसधिकाः॥ ॥ एतल्लक्षणमाह॥ जायेति। जायापत्योर्वक्ष्यमाण
लक्षणयोर्नायिकानायकयोर्मिथः। परस्परं रतिः प्रेमा विशेषस्याप्तिः पुनः पुनरभ्यस्तो भयस्पर्शः। शृं
गार उच्यते। विहृदि रतिशेषः। एवं शृंगारप्रतिहृदि विधो द्विप्रकारो ऽभूत्॥ इतीति कथं। संयोगः विप्रलंभेन
ख्य। संयुज्यते, जायापत्योर्यस्मिन्निति संयोगः। विशेषेण प्रलभ्यते वंच्यते जायापती प्रेमफलेनास्मिन्निति

तोर्कं थंस्या तामिसाहः॥ लोलयेरितः। तोसंयोगविप्रलंभौ तयो जायापत्योर्युक्तौ वियुक्तयोर्भवतो मतो। कुचैर्वी
योवक्त्रे यो॥ पुनरेषः प्रागुक्तः द्विभेदोपि द्विप्रकारो मतः॥ प्रछन्नः प्रकाशश्चेयु धासंयोगो भवति। तथापि विप्रलंभो
ऽपि प्रछन्नः प्रकाशश्च भवति। प्रच्छन्नो गोप्यः प्रकाशः प्रकटः। एषु चतुर्षु पश्चागारभेदेषु अन्योन्यस्य हार्मिका
रतिस्थायि। मिथः स्त्री पुरुषो अवलंभनरूपो विभावो यथा कुधन्नमपि संरिवश्रिङ्गाङ्कोपाद्गुरजोति मयोरिने
काठिनहृदयस्य लोकायामबद्धामतएव सेः॥ इति सरभसं स्तब्धप्रेम्णि व्यपेत घृणोस्य हां पुनरपि लतत्री
उं स्वेनः कुरागतके रौमिरकं। अत्र पुनरपि पीति शब्देन सुभगस्यालंबिभावता व्यज्यते। तदुपयोगि पवनारा

वनदं

मवक्राकोकियास्तजलतत्रोऽदयउद्दीपकरूपाश्चाविभावाः॥ यथा काव्यूवेरी तीरभूमीरूहकुंजप्रसवधूमुक्त
मुक्ताविशेषः कुरंगीदृग्वीनपीनस्तनवसनद्वंद्वोलनस्पंदमंदः। लोलन्छायाटीलतोर्गलकंति लक्ष
कलतालास्यलीलाविलोलः कृष्णं भोगाक्षिलग्नस्यः प्रसरति पवनः पांथकांताप्रलातः। अथ पांथकांताह्र
तांतद्रसने नवस्तु स्याद्दीपनविभावता प्रतीयते। सं भोग द्वयेस्व[illegible]रामांनवं पत्रसिंचके श्रावं धाम्रुकसे
पपन भूषणमाल्यादि संस्म[illegible]वाटप्र[illegible]लयोऽनुभावाः॥ यथा दीर्घवृंदनमालि[illegible]वरान्वृता दुष्टी
वनेदीवरैः पुष्पांजलिप्रकरः स्मितेन रचितो नोकुंद[illegible] सांद्रभिः। दत्तः स्वेदमुचा पयोधरभरेणार्घो न कुंभांत

२५

सास्वैरे वावयवैः प्रियावेशात स्तन्यावृतं मंगलं ॥ अथात्र स्वेद[illegible]सार्थहानेन तन्व्याः स्वे
दावयोऽनुभावा विभाव्यं ते रससमयाः हर्षादयो व्यभिचारिणः ॥ यथा तद्दृशोऽभिमुखं
मुमुखं विनामितं दृष्टिः कृता पादयोस्तस्यालापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया ॥ पाणि
भ्यां च पुरस्कृतः सनिल्कः स्वेदोद्गमो गंडयोः सख्यः किं करवाणि यांति शतधा यं कंचुके
संधयः ॥ अत्र संधयः शतधा यातीत्यनेन हर्षोऽपि कथ्य ॥ विप्रलंभपद्ये संतापकृशता द्दीन
वचनं जागरलिखनवाचनबालाप्रेक्षमरणोद्यमसंदेशादयोऽनुभावाः ॥ जुगुप्सा त्रस्य
तर्जिताः लघुत्वौ बीभत्सादिरससूतालंभिः स्यात् ॥ उदाहरणानि यथा ॥ श्रीखंडकर्पूरमृणा
लमाल्याज्ञी तोपचारैः सखि किं ममैभिः ॥ देहेन दाहाः परिवर्त्तते मे नस्वैरिणं वैरिणि मंतरेण ॥
अत्र दाहः संतापरूपः स्फुटः तथा मुद्रसाति सलिलकृष्णा इति ॥ अत्र कृशता ॥ वातावानुकरं व
रेणुशबलान् स्यंतु सर्पद्विषः संपूर्णोनिवतोपमारसुरयो मुंचंतु नादं घनाः ॥ मत्कांतवियो
गदुःखजन्मधौमांवीक्ष्य दीनाननो विद्युत्प्रस्फुरसितमर्थे करुणस्त्वैसमानेपाद ॥ अत्र

९६

दीनवचनेनेति ॥ एवमन्यान्यपि स्वपाशितांकौत्सुक्यमदग्लानिनिद्राग्निनिर्वेदमरणादयो व्यभिचा
रिणो यथा ॥ एकतोरत्त्विता रा म्रा एकतोरविरहचिन्ता चिन्ताग्नेषकोतः कृतोतो बाह्दुःखस्वांतं कम्पृष्यति ॥
अत्र रूलालेइ इति पदेनाऽनिष्टाप्रेक्षारूपा शंका ॥ तथा विषीदतीति पदेन मेद्युःस्थणहापिस्मा
क्षिविषयोग्लान्मां ॥ प्रहरतीति न पंचबाणः केवलमबलानिमेषोपि अत्रौत्सुक्यं स्फुटमेव ॥ अत्र
स्वस्यले पाशबंधादिजं मरणं दर्श्यते ॥ यथा ॥ सखलु विदितव्यथान्तो पैर न्तो प्रियगम्यतां
तनुरपि न ते दोषोस्माकं विधिस्तु पराङ्मुखः ॥ तव प दिश यथारूढं प्रेमप्रसत्त्रोमिमादशांश्रकु
ततरजे कानः पीडागतेबलजीवतेऽ ॥ तेजीविते इत्येनेन पाशबंधाविनाभ्या समारणं सूचि
तं ॥ तद्यावत्टका व्के समासमिति नशोकेस्यावकाशः ॥ एवं चतुःप्रकारः शृंगारस्योद्दत्तिः ॥ त
त्रैकैकोपि परस्परावलोकनाद्युदाहरणे व्यक्तो ज्ञेयः ॥ अथ नायकस्तत्रैकैक गुणमय उत्तमः ॥
स्वल्पदोषो बहुगुणो मध्यमः ॥ केवलदोषवानधमः ॥ तेषु प्रच्छन्नसंयोगे उत्तमनायके नाधि
कारइलितलक्षणमाह ॥ पा ॥ रूपसौभाग्येति ॥ अत्र प्रच्छन्नशृंगारविषये रूपसौभाग्याभ्यां

९६

परिपूर्णः ॥ कुलीनउत्तमकुलोत्पन्नः ॥ कुशलः दक्षः ॥ कोत्तु स्त्रीरतहाव भावज्ञाता ॥ युवा मध्यवयाः ॥ अ
अनुद्धतामानस्पर्धादिरहितः ॥ सुनृतगीः सत्यवाक् ॥ सहृदयः ॥ सौतो विद्यमानामुत्कर्षस्य सततभावे वा
षो ॥ अतः परं केचित् टीका ॥ सम्यक् पश्य शिप्यस्य लोकं पुरतो बधांजलिर्याचते धृसे पश्च नदी विलज्ज
स्त्रीरं सा तन्नामसा कुमयश्रीयतां बुधिमधने यादृहरकस्मा दृषभासितं मा स्थौलं पर भास्य रोसभि
हितो गौर्याहरतुवः ॥ हे स्त्री लंपटिनी ॥ गौर्यपुरुष वचो वाच्यः ॥ एवं प्रोढापित्रेधा ॥ तत्र प्रोढा यो अधी
रया ॥ उपचारादयहिष्टे स्यात् ॥ यथाधिर हविषमः कामो वामस्तनु कुरुते तनुं दिव सगणनाद्दक्षस्त्वा
यं व्यपेत घृणो यमः ॥ सरिपैमे वक्रा गोव द्वयं न स्यादेवि चिंतय नाथ हे किं रालयमपुजीवे देवे भवं सम
दाजनः ॥ प्रोढा धीरा धीराया आनुकूल्योद्दासीन्ये ॥ यथा ॥ मापारातेवक्तुं दस्वामूनाहि स्वतंत्राः
विलोकः ॥ कांचिरपिगतस्तनकस्तेपुरोधः ॥ आगस्त्वा रल्यहर्मी तौ स्यानुकूलं ॥ प्रोढा धीरायाः
संतर्जनाप्रताडितो यथा ॥ नासत्र वतो निरुध्यपश्चिम्ला भसं संतर्जयत जिघनेज घानं ॥ कांचित्प्रियं
ब्रह्मेकव्वा नपसः सत्पर्क दर्पसर्पो यायो गतः ॥ अत्र धीरत्वं तथा

ता० अ०

शोधकमस्त्रणां गाविन्यासो लुलितं ॥ प्रियस्तू ते विब्बोको देरवस्तरेषु अस्तुनं विहृतं ॥

संतर्जनेन निपातो स्पर्षे ॥ एतास्च पुरुषविभ्येषु न निकाश्च भवंति । तत्र पूर्वपरिलीलाद्योस्ते । पत्रासीरेण
ता कनिष्ठा इति द्वादश ॥ मुग्धया सह ताः त्रयोदश ॥ एवं त्रयोदशभावा पि नायकास्वयं यावे नैभेव गरेपते
तस्याख्यालंकाराः ॥ तत्र वाग्वेषचेष्टितैः प्रियस्यानुकृतिर्लीला च्युस्छानादिविभ्रमो पि लासरसो
भोग्यगबद्दिलं काम न्यासस्यगे नाविच्छित्तिः ॥ गर्वादभीष्टेपि वस्तुन्यनादरो विब्बोकः ॥ स्मितहसितरुदि
तभयरोषगर्वदुःखश्रमाभिलाषसंकरः किलकिंचितं ॥ प्रियकथायोगे नस्त्वाव भावितत्वमोट्टायितं ॥ अ
धराग्रग्रहदुःखेपि हर्षः कुट्टमितं ॥ ९ ॥ वागंगभूषणादिषु सालोपविभ्रमः ॥ इसेलेइसासहजाः ॥
भावोमानसस्यगरोहावाहिमः विघथा ॥ सपवहेलोसुख्यकः ॥ संभोगारंभसूचकोपथा ॥ कामक
व्याप्तवसाधुसतंप्रोषलस्यं ॥ सतोपिपस्कस्पराभस्त्रेहओदार्यं ॥ कौपिवृत्तमाधुर्यरूपं माधुर्यं भूप
यौवनलावण्यैः पुंयोगादभिवाधितैः ॥ रूपस्यामथ्यं दहत्कांतं गत्यापाकुमेलरूपेणनाकांतदीप्तिरुक्तिरिति
वराजितधृत्तनभायकायाएवसु ॥ अन्यासुरूपलावण्यवतीषुप्रभावात् ॥ एते द्वात्रिंशदलंकारा नायो
वनेउद्दिका दर्शनेवार्ध के विरोनेताः पुरुषस्याप्यमी भवंतति ॥ तेषापि ये विनाप्रेतएवा स्वकीयाः इति
तद्भूतत्वेन वर्ण्यंते पुंसलक्षणाहच मेएव प्रमाव भावदृति ॥ ॥ परस्त्रीलक्षणमाह ॥ परकीयेति ॥ ॥

परकीयापिपरस्त्र्यपिअनूढेवपूर्वोक्तापरकीतत्रकन्यैवस्यात्॥ परं अनयोरनूढापरकीतकन्ययो
र्णम्यभेदोविवक्षितावित्रोषोस्ति। यथाऽनूढायपरिणीतैवकन्यापरकीयातु परेरणयनानंतरमे
वसूधवाविधवाच। विचवार्ग्रीस्वीतातदृश्यासचित्रचापरकीया॥ तस्याः संघरनोपायेस्त्वयं॥ मे

माह २

ध्यानेन लिखवेति हाघसमयेतापोघनोवर्तते यातेकुडावहरुस्पुत्रबकुले भोपाधायस्याम्य
तां॥ एकाकीचभवानहंचतरुणीस्म्यास्पपावर्त्तवेलज्जोमभाग्यालुंसपार्त्तचतुरोजानागसिलोकोऽचि
तं॥ एकाकिनीयत्वबुत्तरुणीतथाहमस्मिन्गृहे गृहपतिश्चगतोविदेशं॥ कुंयाचसेतगंद
वासमयेपवराकस्मस्मिंमाऽजैववाधिरानतुमूढपोषः॥ अपराएकास्यरूयाइतीसुरूपेनाक्षीषप्रके
रयेत॥ स्त्रियोषभवंति। स्वाधीनपतिका। प्रोषितभर्तृकाः वनिशांतरासतेप्रियेदुःखनष्टासंप
उक्ताः॥ ईर्ष्याकलहेनानियतिभर्तृरि संगमे॥ नांतरिताकलहांतरिता॥ परिणाघेप्रलुब्धे
यानेमेपसवएववा॥ दुःखेवेवप्रमोदेनषडतेवासकाम्मता॥ ... निवासवेरुग्नीएनामलुकाविवा
प्यैः॥ द्वेष्याऽत्रीमप्यवेषनांकर्णमुपसर्पणं॥ इतिवचनात्॥ वासवेसंभोगक

केसज्जा अंगरागादिना प्रफुल्लतया संकेतसज्जा ॥९॥ प्रिये संगं चिरयति आगत्यभावस्तत्सोत्कंठिता ॥६॥
दूतीमुखे न स्वयं वा संकेतं सकेनापि प्रकारेण प्रसावं चिता विप्रलब्धा ॥७॥ ॥अभिसारिका॥ अभिसा
रयति वा कांतं या स्वयं सरति सा अभिसारिका इत्युक्ता ॥८॥ एवं गणिकास्वरूपमाह ॥ सामान्येति ॥ सकलपुरुषाणि
गुणिनोः साधारणत्वात् सामान्यवनिता स्यात् ॥ कथंभूता कपटपंडिता ॥ कौटिल्यनिपुणा ॥ केव
लं धनलोभालंबनत्वेन कृत्रिमप्रेमस्वात् ॥ यथा ॥ पापविनिश्चितविटकोटिनि घृष्टमध्यमांसान
रता ॥ अतिनिकृष्टा ॥ कोमलत्वचा असि चेतसि दुष्टा नानाभुजंगगणिका कांनवशिष्टाः ॥ कृत्रिमप्रेमवतीमस्याह ॥ यतस्तस्या दातारं नायकं मुखोपरः कथितनप्रियो नाभिमतः ॥ ज्ञात्वा संध्याय चतु
मुरलस्य चतुरा तां एवं यत्र नायकस्य आभिगम्य चतुः कुवीपनगलत्कुचाभिभूतापत्न ॥ यत्खलु तामनो
हरं तज्जनपुलक्ष्मीलक्ष्यछद्यापल्याक्लीषु विभेककुले पातिका शास्त्रीषु रस्मेतक ॥ प्रच्छन्न
प्रकाशयो र्विभागमाह ॥१४॥ सर्वेति ॥ एषा वेश्या सर्वप्रकारा सर्वप्रकारे यथा स्यादेवं नायकं पातंसे
वते ॥ यत उक्तं ता अन्यस्त्री एतिसर्ष्या नायकानां प्रियसमागतः ॥ प्रच्छन्न एव वाच्यः ॥ नानिका याद्दृशी
हेतुः पत्नी प्रतिनायिका ॥१५॥ अथात्र योगभेदमाह ॥ इत्येति ॥ पूर्वानुरागः १

सा १

नो

समासेन प्रवासः॥ करुण इत्यथ विप्रलंभ इति विप्रलंभो वियोगश्चतुर्धा चतुःप्रकारः स्यात्॥ अथ पू-
र्वपूर्वः मानतः [illegible] स्यात्॥ क्रोधः॥ चतुर्थस्त्रीया[illegible]याः कृतीयोहितो याश्च प्रमोहः स हरतीति॥२६॥
आ घत्र क्षोणमाः॥ स्त्रीपुंसयोरिति॥ नायिका नायकयोः प्रथमदर्शनादेवोद्दीपकामयोः पूर्वं [illegible]
र्गावस्था स्यात्॥ स पूर्वानुरागो नाम वियोगो ज्ञेयः॥ यथा॥ जागर्ति [illegible] प्रदीपः सखीजनः
पश्यति [illegible] मुहूर्तमात्रं [illegible] अत्र नायकस्य पूर्वानुरागः॥
आयाते दयिते मनोरथशतैर्नीत्वा [illegible] कथंचिद्दिनं [illegible] कुर्वति॥ ईर्ष्यासमी
[illegible] प्रदीपः [illegible]॥ अत्र नायि-
कायाः पूर्वानुरागः प्रदीप[illegible] यावच्च॥२७॥ मान इति॥ प्रियेऽन्यवनितासंगतेऽप्रियका
याईर्ष्या [illegible] परस्परं [illegible]॥ प्रियस्य [illegible] समानेयोगः
यथा॥ निश्वासो [illegible]
ह घने॥ [illegible] सरयः [illegible]

नेवयं कर्णगता॥ अत्र नाइकारस्तस स्खुपालं नैर्मापिकस्य मनोज्ञायेत॥ स्वरवनास्ति ... भिवद्दरवव
तः प्राणदयितो निराहारा सखी सुःस्वलत्करोद्गतो धूतनयना॥ परिस्रस्तं सर्वं विलसितं पठितं पंजरस्थश्च कैः स्निग्धाव
स्थो चेयं विसृज कठिने मानमधुना॥ अत्रापि नायिकायाः प्रकटमानः॥ तृतीयमाह॥ प्रवासइति प्रिये प्रिया
या देशान्तरस्थे यो विरहः स भवो विरहो स इति स्यात् स प्रवास उच्यते॥ धीरं वा स्थिरस्य वा गच्छेत्; ऋत्वा
निशीथे ध्वनिं दीर्घो स्वस समुद्धृत्य विरहिण्याः बाष्ठ्यं चिरं ध्यायती॥ अधन्येन विमुक्तकण्ठमखिलं
रात्रिं तथा क्रंदितं ग्रामीणैः पुनरस्य गरस्य वसतिर्ग्रामे निषिद्धा यथा॥ अत्र नायकस्य सुदूरतरम्॥ दुर्वा
राः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मुनो स्मरलुकं गाढप्रेमन वयो अतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलं स्त्रीत्वं धैर्य
विरोधि मन्मथसुहृत्कालः कृतान्तोऽक्षमी नो सख्यश्चतुराः कथं नु विरहः सोढव्य इत्थं मया॥ अत्र नायिकायाः
प्रियतमो दूरे इत्यनेन प्रवासः॥१०८॥ चतुर्थमाह॥ स्यादिति॥ स्निग्धयो नायिकानायकयोरेकतरस्य
पञ्चत्वे मरणे सति प्रियस्य प्रियायाः वा विरहः करुणव्यापं करुणनामा स्यात्॥ परं सवस्तु वैरंनि
आचार्य दीर्घव्यापने एवमप्ये अनवान्त्वः॥ यथा यथा निरातीरमुपैति रोति करुणं चिंतां समालंबते कि चित्

ध्यायतीनिश्चलेन मनसा योगीव मुकुलेक्षणः ॥ स्वच्छायामबलोक्य कुञ्जरतिचयः क्रांतामतैवकृतचन्द्रस्याग्रयी
न रासभूद्भवत्याघत्रनत्ताहरः ॥ अत्र नायकस्य करुणाविरहः ॥ गतिमुग्ध्य क्रमे भूयोन्मत्त पुष्पाकरस्यात्रन
यन तनुसेवा-वाधावाभूमिपालः ॥ विमर्शकुलभवी नामंगनानां हारीरेपक रकरज्जावासेवतेसघ्न हजे कुः ॥ अथ चना
यकाया आचारदर्पः ॥ इक्षं चतुष्कूपि ॥ विप्रलंबेषु नायिकानायकपरतयेप्या हरणे ऽत्रारति दृष्टं ॥ एष संयोग
वियोगप्रपञ्चप्रकारगादि: श्रृंगारो नियतनायका ऽभीर्षं तये वप्रातपादितः काव्ये नाघेच ॥ मनेषा श्रुचा
ममेतध्वनंभाप्रतिध्वपाकेदाक्षक्षेपद्रसादिसंबंधं विनैव पात्राभिनयनतत्त्व गतिवचनार्थादि दर्शनिश्र
वणानुरूपैर्विभावादिभिः साधारण्येन सतीलेरपि व्यक्तः सभ्यानां वासनारूपेण स्थितः रूपी रतिना
मन्ने भूयेमानलेकस्वभावो विभावादि स्मरणवधिरलौकिकचमत्कारकारितया केवलसुखमयएव
संगोरः ॥ यल्लडकं ॥ सुभाषितरसास्वादजातरोमांचकंचुकाः ॥ विनापि कामिनी संगे श्रोतारः सुखमा
र सते ॥ इत्यादि ॥ १९ ॥ अथ वीरंसमाह ॥ उत्साहन्ति ॥ उत्साह आस्मास्थायाय स्वसत्वधा ॥ उत्साह स्थायी
वैरिगतान्यायामृतध्यायवस्मायप्रतापविक्रमाधिक्षेपाच्च भावः ॥ स्थैर्यधैर्यगांभीर्यालयनुभावाः ॥
धृतिस्मृतगर्वामर्षादयो व्यभिचारिणं तयाद्रसे भवेत् वीररसोभवेत् ॥ सात्त्रिधा प्रकारः धर्मजिगानतः ॥

धर्मवीराः ॥ श्रीवज्रायुधादयः ॥ यथा तुल्यमतिप्रभावाः ॥ सर्वथा न्येऽन्नपारापतम भिमन्नमेतद्वर्तेनेतन्नमै
व ॥ यदुपभूतसहे स्मिन्नरं हस्ते हं विना त्रियायितम हहनांगं तच्छ्रमिष्यामि किंतीभं त्रपप ॥ पुनरस्मा
ये निजशरीरस्यापि व्ययेच्छा ॥ युद्धवीरो मेघनादादयः ॥ रामप्रभृतयः ॥ यथास्तु ज्ञाः सत्रास मेतेविज
हते हरयो भिन्नशृंके भकुंभा स्तुषाद्रात्रेषु उल्लु जा दधतिपरममीसायकानिः पतंतेः सौमित्रेति कृपात्रं
तमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः यं किंचिदुभंगलीला नियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥ अत्र हे
शीन्द्र लक्ष्मणं च मुक्त्वा रामान्वेषणं वीररूपं तेन वीरा विक्रमा त्रेमैं बोध्धितयः ॥ यथा अथ लोटके
कोऽप्ययस्त्रिवलिमुक्ताफलानां तुल्याः पंचाशन्मधुरां धरु स्वधमधुपक्रोधोद्धुराः सिंधुराः तान्ते स्वाप
च यत्र पंचितदन्तगवरोगनानाशालं मंडपाद्गं नैपुणद्धोकृतामृदं वैतालिकस्यार्पितः ॥ अत्र घान विरत्वे
स्पष्टं ॥ पुलं नायकमाह ॥ नायकं दति ॥ अत्र वीररसे सर्वश्लाघ्येऽप्येया स्मिन्गुणे प्रधिगतो व्याप्तो नायकः ॥ १२ ॥
अथ करुणरसमाह ॥ शोकाश्रु इति ॥ शोकोऽश्रुः करुणाद्रसो हेयः ॥ तत्र शोके रूपानरोदनं दोपलंभा
या अनुभावा मोहनिर्वेदाद्यो व्यभिचारिणः कीर्तयेत् ॥ अस्योदाहरणं ॥ यथा ॥ हामातस्त्वमिता

४०

६८

सिक्त्रः कैमिदृष्टो देवताः स्वादिशेषाधिक्यायां पतितोऽदृष्टान्के तव हस्तं गेषु दृश्ये हसो ॥ इयं घुघु रमध्य स्थ
करुणं पौरांगनानां गिरश्चित्रस्थालापरोक्ष्य तीव्रात अथाकुर्वन्ति भिन्नि रूपाद्दसाद् ॥२१॥ हास्यरसमाह ॥ हास्येति ॥
हास्योऽस्य स्थायी यस्य स तथा हासमूलो हास्यनामा रसो बुधैः समाख्यातः । अस्यालम्बनमाह ॥ चेष्टेति ॥ चेष्टा
अन्यगतिवचनानुकृतिप्रभृतयः ॥ अंगवेषवैकृतंसंजननिविकारसुजकर्तव्यथवप्रकारानादि स्तनः समाहारे ऽस्मा
द्विभावात् हास्यस्यालम्बो द्विवाच्यः ॥२२॥ कपोलेति ॥ कपोलयोरस्पन्दः उत्फुल्लायमानसतथा । उपलक्ष
णमाह ॥ ओष्ठस्पन्दनेनेत्रविकारासुरवराग हसनताद्या अनुभावः । अपोलहि निद्रालस्यादयो व्यभि
चारिणो ज्ञेयाः ॥ हास्यरसोऽस्त्रधा । स्मितं च हसितं ॥ अपहसितं चेति । तत्रोत्तमानामे नाधमानां भिन्नोष्ठः ॥
कपोलोल्लासमात्रं स्यात्स्मितं । मध्यमानां विहसितं स्यादधमानामस्यरागः माद्गतो विहसितं । अधमानां
शब्दः साश्रुनेत्रो निर्हेतुकः कम्पिताङ्गश्चाप हसितं । एतानि स्मितादीनि दृष्टान्तपरस्परमपि यानि
स्मिता । विहसितांतानि हसितानि तत्र मधुरकुलास्यनेत्रविकारांगाङ्के विहसितपदं द्वितीयमुक्तं ना
सावज्ञ मध्येषु न निरीक्षणं कुचितां सम्भिरस्ते । मतीयसर्गसंरंभे साश्रुनेत्रं उद्धत मूर्धस्तकराघातं ।
अथ भावः । परं हसितं दृष्ट्वा स्वयं विभावादीन् पश्यन्नपि नरो हसति । तथा कुचिं हासरसत्वात्
पार्श्वस्थपुरुषस्य रेवापलालं भक्षोतिसं क्रमण सरूपत्वात् एवं हासोऽपि । यः स्वोसमीरोका दूस

81

३६

स्पष्टोऽद्भुतः स्वैरैसैर्हेतुर्कोऽम्य एवं करुणारसः न तु संक्रमणेऽजो हास्य वरे॥ वक्षि इशोभायति। वार्हर्ह सन्न न हरय
ते पर तु विभावाहांतर हासः स्यात्कवे सु अत्र हर तथा॥ आकुंचपाणि मस्तुविभमम्र भ्रिवि रया। ओं भसाघातिप स्पशाते पावत्रं॥
तारस्वरं प्राह तस्युक्तु महाप्रहारहाहाहतौमितरो इतिविकुद्रामो॥ तथा॥ कूत्वा कोदण्डके करतलकलितैर्धा
रा४ वधावस्मरं देव प्रयच्छामे क क्रोधव्यधितभवबाहुः सारसीन्न कश्चित्॥ नीत्वा पार्श्वे धत्ते कारिनभ्रम
मिति क्षात्रमेकं चमुत्कारवांतानि सावधानं पुनरपि तत्र धः केन चित्तेन वसा॥ ये भ त्र हास्यस्पष॥२३॥
अथाद्भुतरसमाह। विस्मयात्मेति। तत्र विस्मयः॥ आत्मास्थापायस्यसतथाऽद्भुतरसोऽज्ञेयो विबुद्धिः॥
सचर्हि ध्यावमाने इजालावहातकमेक्षितावाखि प्रभ्रलेरसंभाव्यस्य वस्तुनः द लभेस्य च हर्शनेश्र
वणरूपविभावाप्रालिन्नांसिद्ध इयांगिनासुपजातो भवति॥२४॥ अस्यानुभावानाह। नेत्रेति। नेत्राद्भुत
नेत्रविकाराः पुलकः स्वेदो निर्निमेषतासाधु साध्विति वचः गमुहाअंमत्त गाञ्जे स्यानुभावा वीभ
वंति उपलक्षणमिदं। हर्षाश्रुप्रसादहालादयोपि॥ तथा हर्षावेगजाड्यायो व्यभिचारिणोपि।
सथा। चित्रं महानेषबतावतारः क्व कांतिरेषाभिनवैवभंगीः॥ लोकोत्तरं धैर्यमहोप्रभावैः काप्याकृ
तिर्नूतन एष सर्गः॥

82

भैरव

धेयथा मदनकनकरुचिरस्वालंकारविमालरूपयुगं ॥ अत्र [illegible] ॥२५॥ अथ भयानकमाह ॥ भयानक इति ॥ भीतिः प्र
कृतिः स्थायिभावस्य ॥ स भीतिप्रकृतिर्भयानको नामरसो भवेत् ॥ कुत इत्याह घोरवस्तुनः ॥ [illegible] निर्वृत्तिः संवृ
तिः स्याद् ॥ हा एवो धकारादि स्वस्वरूपं च भावनात्स्वसंचर्यानकः प्रायेण [illegible] वनितासु नीचप्रकृतिषु
च स्यात् ॥ गृह्यमितिरसः ॥ भाविकस्यैतस्यैतत्रैव संख्यवाद् ॥ उदाहरणं यथा ॥ बलिशालापहीनोर्वग
लितनयनैः कंपमाना त्यक्त्वा यैर्दृष्ट्वा वेगाद्भुवि [illegible] निजानिजजननीजानु संघात्मजासु ॥ नागैः स्वामी श्वि
नांतस्याश्रयेषु हृदयेभिरंगेषु लीनः श्री [illegible] येनवक्त्रप्रकंपितपनैः प्रेरिते पंचजन्ये ॥ अपूर्वा ॥ अंबांबे
ति वचोबद्धतात्तिरात्रावोहारेस्समीकासराव्याम [illegible] स्थाः भियस्तत्र्यासिइतत्वमानुः श्रियाः स्वाभिरूप्यं ॥ वाग्गः
शोषादाराते प्रविविक्षुः कस्यांतः स्फुलत्वात् एषा वीरविभर्तुर्नौगतुरुगरतं मेरुपृष्ठेषु सतां ॥ इत्यादि ॥
तन्मात्रस्त्वभयाभावेपि गुरुराजादिभ्यो भयं दर्शयितुं सुतरां सुजनमाः स्युः ॥ भयं गृहीत्वेति गुरुविनीतंभ
यं ते कररंध्रपादिरेवष्यानाथमप्रधूतिमेन [illegible] भगवत्कृतकद्रस्याघपिवेश्यपरिसंभवति परं तत्र
पनेनाकंचिस्फुल्गुरुराजादयोपिपराणुपायरतकत्रोपादि कंप्यतास्य

रामट ५२ टीकासमे ५

अथास्यव्यभिचारिण आह। दृग्भिरिति॥ दृह भयानके ऽङ्गविक्षो धूनमुखशोषणाक्षरहृदयपादकंपनाः मकवाक्संभ्रमाद्यो भावाः। त्रासदैन्यग्लानिमोहादयश्च व्यभिचारिणो विबुधैर्वर्ण्यन्ते॥ २७॥ क्रोधेति॥ आलम्स्थायीयस्य स क्रोधात्मको रौद्रो नाम रसो भवेत्॥ क्रोधश्चेद्गृहारापहारजातिविधानहात्क्रोधा धरिपराभवरूपे विभावादुद्गतः स्यात्॥ यथोद्गतमनुमतं हृष्ट वायोर्दृंगुरुपालकैर्मन्तुजुष भुभिर्निमेयाद्द्वैविद्विरुतायुधैः॥ नरकरिपुणसार्धं तेषां सभीमकिरीटी नामयमहं संमेदो मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिं। इत्यादि॥ तत्र रौद्रे भीष्मव्यतिभयकरव्यापारः सामर्षणःसा स्यपदुग्रो नायकः स्यात्॥ २८॥ अथ तदनुभावव्यभिचारिण आह॥ अत्र रौद्रे स्वस्वधर्म कृतिस्व श्लाघाशस्त्रक्षेपणस्तुवोऽनुभावा उपलक्षणात्। नेत्ररागदंतोष्ठग्रहणक दिताकर्षणात्रीन्यपिभवन्ति। तथा ऽऽक्षेपक्षपक्षे क्षेपोद्दलनवैरिभङ्गोपलक्षमाणघा व्यभिचारितयोपवर्ण्यन्ते॥ २९॥ अथ बीभत्सरसमाह॥ बीभत्स इति। बीभत्सो नाम रसो जुगुप्सारूपस्थायिनः स्यात् जुगुप्सा ५२

[OrderDescription]
,CREATED=16.10.20 10:43
,TRANSFERRED=2020/10/16 at 10:54:47
,PAGES=84
,TYPE=STD
,NAME=S0004033
,Book Name=M-1779-VAGBHATTALANKAR TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,